T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ESKİÇAĞ ANADOLUSU'NDA TOPRAK TAHSİSİ (HİTİTLER DÖNEMİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Arif KUMAŞ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN

Ankara - 2012

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ESKİÇAĞ ANADOLUSU'NDA TOPRAK TAHSİSİ (HİTİTLER DÖNEMİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Arif KUMAŞ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN

Ankara-2012

ONAY

Arif KUMAŞ tarafından hazırlanan " Eskiçağ Anadolusu'nda Toprak Tahsisi (Hititler Dönemi)" başlıklı bu çalışma, 15.02.2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda (oybirliği/~~oyçokluğu~~) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Salih Geçen ..... (Başkan)

Prof. Dr. A. Emel ERTEN ..... (Üye)

Doç. Dr. L. Ürkan Göğüş ..... (Üye)

ÖNSÖZ

Anadolu coğrafyası, Eskiçağlardan bu güne birçok topluma, devlete, imparatorluklara ev sahipliği yapmış, medeniyetlerin oluşmasına katkılar sağlamıştır. M.Ö. 2. Binde Anadolu'da siyasi birliği oluşturarak, Anadolu'ya altı yüz yıl hükmedecek, Anadolu'nun ilk imparatorluğunu Hititler kurmuştur.

Eskiçağ Anadolusu'nda Toprak Tahsisi (Hititler Dönemi) konulu araştırmamızda, Hititler'in temel üretim biçimi olan tarımsal üretimi nasıl sistemli bir hale getirdikleri, bu sistemi oluştururken de ekonomik yapıyla merkezî siyasî yapının ve askerî faaliyetlerin nasıl birleştirildiği üzerinde durulmuştur.

Toprakların sahibi olarak kralların tarım arazilerini tasnif ve tahsis ederek kira usulüyle işletmeye açması, toprakların işlenmesinde toprağı işleyen işletme sahipleri ve işgücü temini, işletilen tarım arazilerine karşılık alınan vergiler ve bu vergilerin toplanarak depolarda muhafazası ve geri kullanımı ile, bu organizasyonunda işlerin yürütmesinde görevli memurlardan bahsedilmiştir.

Çalışma konumuz itibariyle verdiğimiz bilgiler ve bu bilgiler ışığında yaptığımız değerlendirmelerimiz, mümkün oldukça konumuzla ilgili Hitit metinlerinden yapılan transkripsiyon ve tercümelere dayandırılmaya çalışılmıştır. Transkripsiyon ve tercümelerde ise yoğunlukla Hitit Kanunu'nun muhtelif maddeleri olmak üzere konu ile ilgili Hitit metinleri kullanılmıştır.

Tezimizi hazırlarken her türlü desteğinden dolayı tez danışmanım, çok değer verdiğim sayın hocam Prof. Dr. Salih ÇEÇEN'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca hocalarım Prof. Dr. İlhami DURMUŞ'a, Doç. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK'e, Doç. Dr. Esma REYHAN'a katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Arif KUMAŞ

Ankara-2012

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **i**
İÇİNDEKİLER ..... **ii**
KISALTMALAR DİZİNİ ..... **iv**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
HİTİTLER'İN SİYASÎ VE EKONOMİK YAPILANMASI

A) HİTİTLERİN SİYASÎ YAPILANMASI 6
B) HİTİTLERİN EKONOMİK YAPILANMASI 10

İKİNCİ BÖLÜM
HİTİTLER'DE TOPRAK TAHSİSİNİN İŞLEYİŞİ

A. HİTİTLER'DE TOPRAK TAHSİSİNİN İŞLEYİŞİ 16

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TAHSİSTE GÖREVLİ ÜNVANLAR VE TAHSİSLE İLGİLİ KAVRAMLAR

A) TAHSİSTE GÖREVLİ ÜNVANLAR 74
A.1) *Bél madgalti (Askerî Vali)* 74
A.2) EN KUR_{TI} (Ülke Beyi) ve ^{LÚ}MAŞKIM.URU_{KI} (Şehir Müfettişi) 75
A.3) ^{LÚ} AGRIG (Depo Yöneticisi) 75
A.4) GAL (rabi) še′im: (Hububatlardan sorumlu kişilerin âmiri) 78
A.5) GAL *(rabi) alahhinnim* (Değirmenci Başı, Tahıl ve Gümüş Ödemelerini Toplayan Memurların Âmiri): 79
B) TAHSİSLE İLGİLİ KAVRAMLAR 79
B.1) É.NA_4 KIŠIB (Mühür Evi, Depo) 79

SONUÇ **81**
KAYNAKÇA **84**
DİZİN **90**
ÖZET **99**
ABSTRACT **101**

KISALTMALAR DİZİNİ

bkz.	**:** Bakınız.
C.	**:** Cilt
CAD	**:** Chicago Assyrian Dictionary of the orıental ınstute of the unıversity of Chicago volume B 1965
Çev.	**:** Çeviren
dn.	**:** Dipnot
Ed.	**:** Editör
krş.	**:** Karşılaştırınız.
M.Ö.	**:** Milattan Önce
s.	**:** Sayfa
ss.	**:** Sayfa sırası
S.	**:** Sayı
T.T.K.	**:** Türk Tarih Kurumu
v.s.	**:** vesaire
v.d.	**:** ve devamı
Yay	**:** Yayın
y.y.	**:** Yüzyıl

TRANSKRİPSİYONDA KULLANILAN İŞARETLER DİZİNİ

[ ] : Tabletin o kısmının kırık olduğunu göstermektedir.

[( )] : Yuvarlak parantez içindeki kısmın metnin duplikatı ya da paralelinden tamamlandığını göstermektedir.

[. .] : Kırık metin yerlerinde sayısı yaklaşık olarak hesaplanabilen işaretler için kullanılmıştır.

[x] : Kırık metin yerlerinde sayısı hesaplanamayan işaretler için kullanılmıştır.

( ) : Tercümelerin daha açık bir şekilde anlaşılması için yapılan ilaveleri göstermektedir.

+ : Direkt joinleri göstermektedir.

(+) : Indirekt joinleri göstermektedir.

< > : Metni yazmış olan kâtip tarafından unutulmuş olan işaretleri içine almaktadır.

<< >> : Tablette fazladan yazıldığı düşünülen yerler.

? : İşaretin okunuşunun kesin olmadığını göstermektedir.

(?) : Tercümenin şüpheli olduğunu göstermektedir.

(??) : Tercümenin çok şüpheli olduğunu göstermektedir.

. : Sesli harfler altında ilgili işaretin kırık olduğunu göstermektedir.

.. : Sesli harfler altında ilgili işaretin çok kırık olduğunu göstermektedir.

! : Kendisinden önce gelen işaretin beklenenden farklı olduğunu göstermektedir.

____ . ____ : Tabletin paragraf ayrımını göstermektedir.

§ : Paragrafların başını göstermektedir.

x+1 :Tabletin baş kısmının tam olmadığını, satır numaralarının görünen bu ilk satırdan başladığını göstermektedir.

: Satır sayısının üzerinde kullanılmaktadır. Tabletin baş kısmının tam olmadığını, satır numaralarının görünen bu ilk satırdan başladığını göstermektedir.

x : Okunamayan işaret ya da işaretler için kullanılmaktadır.

GİRİŞ

İnsanların yerleşik hayata geçmeleri ve akabinde toprağı işlemeye başlamalarıyla birlikte toprak, insanlar için bir yaşam kaynağı olarak önem arz etmeye başlamıştır. Bu önem, yerleşik hayatın ileri bir aşaması olan devletleşme süreci ile yeni bir boyut kazanmış ve devletlerin en önemli gelir kaynakları olması münasebetiyle de hâkim olunan sahalarda arazi yönetimi fikri ortaya çıkmıştır. Bu fikir, kuşkusuz devletleşmenin ilk ortaya çıktığı Mezopotamya'da, hatta tarihin Sümer'de başladığı gibi toprak yönetiminin temellerinin atıldığı ilk başlangıç yeri de Sümerler olmalıdır.[1] Sümerler'in, pek çok konuda bıraktıkları miraslar[2] gibi, bu konuda da diğer toplumları etkileyecek bir miras bırakmaları gayet mümkündür. Bu mirasın Hititler'e geçişi doğrudan bir etkileşimle mümkün olmasa da, dolaylı olarak önce kendi coğrafyasındaki Babilliler'e ve ardından Asurlular'a, onlardan da Hititlere geçmesi kuvvetle olasıdır.

Eski Babil Devri'nde toprak rejimine bakıldığında, ülkenin işlenebilir topraklarının büyük bir kısmının devlete ait olduğu, ve devletin kullanılabilir bu toprakları, mülkiyeti kendinde kalmak şartıyla hizmet veya kira karşılığında sivil veya resmî kişilere verdiği görülmektedir.[3] Bu durumu, kralın yerel yöneticilere gönderdiği direktif mektuplarında geçen *ana pi isihtišunu eqlam arhiš aplašunuti* "*(Ellerindeki) tahsis belgelerine göre tarlayı derhal ona veriniz"*[4] cümlesi kanıtlamaktadır. Zaten Hitit metinlerinde sıkça geçen ve aşağıda ayrıntılarıyla işleyeceğimiz "*ilkum"* tabiri ile ilk kez Eski Babil devrinde karşılaşılmakta[5], Hammurabi Kanunu'nun 26-32 ve 36-41. Maddelerinde ise kimlere hangi şartlarda tımar verildiği ve tımar sahiplerinin hakları ve görevleri verilmektedir.[6] Söz konusu tabirin Hititlere aynen geçmiş

[1] M.Ö. 1700 yıllarına tarihlenen ve tarihçiler tarafından Sümerlerin yazdığı çiftçi ''El Kitabı'' olarak adlandırılan tablet belge, Sümerlerin bir yıl boyunca yaptıkları tarımsal faliyetleri ayrıntılarıyla vermektedir. Ayrıntılar için bkz. S.N. Kramer, 1998, s.54-57
[2] S.N. Kramer, 2002, s.355,397.
[3] Cahit Günbattı, 1991, s.1.
[4] Cahit Günbattı, 1991, s.1,2.
[5] Horst Klengel, 2001, s.151,156.
[6] Cahit Günbattı, 1991, s.3-7.

olması, Hititler'de toprak yönetiminin oluşumunda Babil etkileşiminin ciddi bir etkisi olduğu düşüncesini uyandırmaktadır.

Asur yönetimi hakkında net bilgilere ulaşabileceğimizi umduğumuz ''Asur Kanunu'' [7] 'nu incelediğimizde, Hititler'dekine benzer bir toprak yönetimine dair ifadelere rastlamasak da, Asurlular'ın böyle bir sistemi kullanmadıkları gibi kesin bir yargıya varmak yanıltıcı olabilir.

Mezoptamya'dan Anadolu'ya geçebilecek bu anlamdaki bilgi aktarımları, coğrafyaları birbirine sınır olmasından dolayı meydana gelebilecek doğal etkileşimler vasıtasıyla olabileceği gibi; M.Ö. 2000 ile M.Ö. 1750 yılları arasında yaklaşık 250 yıl Mezopotamya ile Anadolu arasında mekik dokuyan Asur ticaret kolonileri [8] tarafından bir bilgi taşınımı da meydana gelmiş olabilir.

Eski Mısırda da toprakların devletin malı sayıldığı ve Hititlerle de çağdaş olan ''Yeni Devlet'' (M.Ö.1551-1070 = 18.-20. Sülaleler) zamanında tarımsal faaliyetler açısından feodal bir yapının varlığı bilinmektedir.[9] Ancak bu durumun Hitit Toprak yönetiminin oluşmasına tesirinin ne kadar olduğu kanısına varamamaktayız.

Hititler, Anadolu'da kurulan ilk merkezi siyasi devlet ve Anadolu'nun ilk imparatorluğudur. Anadolu gibi yerleşime uygun ve bu münasebetle istilalara açık bir coğrafyaya 600 yıl gibi uzun bir süre hâkim olmak, askerî, siyasî, ekonomik ve sosyal kurumlarının -çağın gereklerine de uygun olarak- muntazaman oluşturulmuş ve icra edilmiş olmalıdır. Bizim konumuz itibariyle bu ilk merkezi devletin iktisadi kurumları, daha sonra Anadolu ve hatta çevre coğrafyalarda kurulacak olan merkezi devletlerin kurumsal oluşumlarına örnek olması beklenmelidir. Dolayısıyla Hitit Devleti'nin kurumlarının incelenmesinin, daha sonra kurulan devletlerin sosyal, ekonomik ve siyasi

[7] Asur Kanunu'nun tercümesi için bkz. Avram Galanti, 1933, s.3-32
[8] Cahit Günbattı, 2003, s.257.
[9] Bülent İplikçioğlu, 1994, s.107-119.

kurumlarının kökeni ve gelişim sürecinin anlaşılmasına katkı sağlayabileceği düşüncesindeyiz.

Hititler'in hüküm sürdüğü Ön Asya coğrafyasında imparatorluk düzeyinde hakimiyet kuran Bizans İmparatorluğu, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğunda da Hititler'in uyguladığı toprak rejimine benzer bir toprak düzeni görülmektedir. Bu düzenler, Bizans'ta *Pronia, Timarion* [10] veya *Emphyteosis* [11] , Selçuklular'da *İkta* [12] ve Osmanlılar'da *Tımar*[13] adlarıyla isimlendirilmekteydi.

Pronia sistemine göre Bizans hükümdarları, devlet gereksinmelerini karşılamak ve askerî hizmet karşılığı, devlet arazilerini özgür köylülere işletmek üzere dağıtırlardı. Bu sistem Bizans için o kadar önemli olmalıydı ki *Pronia* sisteminin bozulması, Bizans'ın yıkılış sebepleri arasında gösterilmektedir.[14]

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devirlerinde *İkta* [15] adıyla uygulanan ve kaynağı Büyük Selçuklu veziri Nizam ül-mülk'e atfedilen bu toprak sistemiyle devlet arazileri Türkmenler'e dağıtılıyor, böylece hem Türkmenler toprağa ve devlete bağlanarak iskan ediliyor, hem de elde edilen vergi geliriyle memleketin imarı yapılıyordu. Diğer bir yandan da Selçuklular, maaş ödemeden büyük bir daimi orduya sahip oluyorlardı.[16]

Osmanlılarda Tımar Sistemi'ne gelince; devlet, mülkiyeti kendisine ait olan mirî arazileri devletin yüksek kademelerinde bulunan memurlarına ve savaşlarda yararlılık gösteren kumandanlarına hizmet karşılığında tevcih

[10] Toktamış Ateş, 2004, s.35.; Halil Cin, S. Gül Akyılmaz, 2000, s.224-229.
[11] Jak Yakar, 2007, s.226.
[12] Osman Turan, 1999, s.312.vd.
[13] Nicoara Beldiceanu, 1985, s.3. vd.; Orhan Avcı, Hüseyin Çınar, Mehmet Öz, v.d., 2004, s.181.vd.
[14] Donald M. Nicol, 1999, s.117,118.
[15] Arapça kökenli bir isim olan ıktâ', ''padişahın toprak bağışlaması'' anlamındadır. bkz. Ferit Devellioğlu, 2002, s.395.
[16] Osman Turan, 1999, s.312.; Halil Cin, S. Gül Akyılmaz, 2000, s.229-232.

ediyordu.[17] Söz konusu kumandan ve memurlar toprağı bizzat kendileri işlemezler, devletin belirlediği miktarlar dahilinde aynî vergilerini toplamak üzere reayaya dağıtırlardı.[18] Bu durumda iki taraf vardı ki bunlardan biri toprağın sahibi olan devlet, diğeri de toprağı işleyen reayadır. Adına toprak tevcih edilenler ise arazinin işletilmesinde devleti temsil edenler ise, merkezî idarenin memurlarıydı.

Hititler'den önce ve Hititler'den sonra, Mezopotamya'da ve Anadolu'da kurulan imparatorluklar tarafından uygulanan ve sadece tanımlarını vermekle yetindiğimiz arazi rejimlerinin, temel uygulama biçimleri olarak benzerlikleri aşikardır. Ancak bu benzerliği, -en azından çağdaş olanlar için- uyguladıkları ekonomik sistemleri birbirlerinden almış olabileceği şeklinde yorumlamak yerine, aynı coğrafyada, aynı siyasî yapıda ve aynı üretim biçiminde olan devletlerin, benzer ekonomik sistemleri uygulayabileceklerinin beklenmesi gerektiği şeklinde bir sonuca varmak daha doğru olabilir.

Tezimizde, Hititler'de Toprak Tahsisi'ni irdelemeye çalıştık.

Birinci bölümde Hitit toprak tahsisinin oluşumunda temel teşkil eden Hitit siyasî ve ekonomik yapısına yer verdik. Hitit siyasi yapısında merkeziyetçiliğe verilen öneme vurgu yaptık. Hitit ekonomisinde tarımın önemini, ilgili kanun maddeleriyle belirttik.

İkinci bölümde Hitit toprak tahsisinin ayrıntılarından bahsettik. Ülke topraklarının sahipliğinden, toprakların dini kurumlara, bağış olarak kişilere ve işletilmek üzere tahsisinden bahsettik. Bu tahsislerden, -en geniş kapsamlı olması münasebetiyle- belli bedeller karşılığında işletilmek üzere verilen kısmı üzerinde daha ayrıntılı durduk. Üretim merkezleri olan *çiftlikler*'den, işgücü olarak önemli bir yer tutan NAMRA'lardan, ve sahip olunan araziye karşılık devlete ödenen vergiler olan *šahhan* ve *luzzi* vergilerinden bahsettik.

[17] Halil Cin, S. Gül Akyılmaz, 2000, s.261.
[18] Halil Cin, S. Gül Akyılmaz, 2000, s.261-265.

Üçüncü bölümde ise Hitit toprak tahsisinde işletilen toprakların tesis ve temininde görevli memurlar ile konuyla ilgili kavramlara yer verdik.

Tezimizde verdiğimiz bilgilerin tamamını konuyla ilgili çalışılmış kaynaklara ve Hititçe belgelere dayandırdık. Bu Hititçe belgeler, Hitit Kanunu maddeleri ile arazi bağış belgeleri, direktif mektupları, kral fermanları, anlaşma metinleri, veba duaları, adak metinleri ve kadastro metinlerinden oluşmaktadır. Söz konusu Hititçe belgelerin transkripsiyon ve tercümelerini ayrı ayrı verdik. Belgelerin tercümelerinden çıkardığımız sonuçları yorum olarak ekledik.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİTİTLER'İN SİYASÎ VE EKONOMİK YAPILANMASI

Anadolu tarihinde ilk merkezi siyasal egemenliği kuran Hititler, devletin bekası için siyasî, askerî alanlarda olduğu gibi her türlü ekonomik alanlarda da özenli bir kurumsallaşmaya gitmiş olmalıdır. Konumuz itibariyle bu alanlardan ekonomik sahaya gireceğiz ve Hitit toplumunun temel üretim biçimi olan tarımı, dolayısıyla toprak sistemini irdeleyecek, tarım ekonomisi ile devletin askerî ve siyasî yapısı arasındaki ilişkilere gerektiği kadar vurgu yapmaya çalışacağız.

Hititler, merkezi idareye son derece önem veren ve siyasal yapısını da buna göre oluşturan bir devletti. Bütün eskiçağ toplumlarında olduğu gibi Hititler'de de ülkenin en önemli iktisadi kaynağı ve faaliyeti ise, dönem ve coğrafya şartlarının da bir neticesi olarak hiç kuşkusuz tarımdı. İşte bu siyasi ve ekonomik yapının devamlılığı, Hitit Devleti'nin bu iki yapıyı birleştirerek oluşturacağı gelişmiş bir toprak sistemine ve bu sistemi uygulamasına bağlıydı. Zaten hiyerarşinin en tepesinde yer alan Hitit kralı da kentlerin ve üretimin, merkezi sistemle bütünleştirme işini, kendi varlığının ve otoritesinin devamlılığına kaynak oluşturacak biçimde düzenlemeyi ve kontrol etmeyi ciddiyetle ele almıştı.

Bu noktada Hitit Devleti'nin siyasi ve ekonomik (bilhassa tarım ekonomisi) yapısının, özellikle bizim konumuza ışık tutacak yönlerine kısaca bir göz atmanın, asıl konumuz olan Hititlerde Toprak Tahsisi'nin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

A) HİTİTLERİN SİYASÎ YAPILANMASI

M.Ö. 3. binin sonlarından itibaren Anadolu'da şehir devletleri kurulmaya başlamış, Anadolu'ya (nereden ve hangi yönden geldikleri

kesinleştirilememekle birlikte) dışarıdan göç akınıyla gelen Hititler de, başlangıçta diğer şehir devletleri gibi küçük şehir devletlerinde yaşamışlardı. Nihayet, Anadolu şehir devletlerinden biri olan *Kuššara* Kralı Anitta, küçük şehir devletlerini birleştirip, Anadolu'nun ilk merkezi devletini kurarak Kaniş'i başkent yaptı ve "Büyük Kral" (*ruba'um rabium*) ünvanını aldı.[19] Böylece Hitit Devleti'nin merkezî devlet yapısının temelleri atılmış oldu. Bundan sonra devletin yıkılışına kadar bu merkezî yapı devam edecek ve oluşturulacak bütün kurumlar da bu yapının gereklerini yerine getirecektir.

Anadolu'nun ilk merkezi devlet yapılanması olan Hitit Devleti siyasi yapısının en tepesinde, başkomutan, başyargıç ve başrahip statüsündeki, başlangıçta tabarna/labarna, daha sonra *"Güneşim*" sıfatını kullanan kral vardı. [20] İlk zamanlarda yerel yönetimlerin başına ise kral, oğullarını gönderiyordu. Eski Hitit Dönemi idari yapısına ışık tutan önemli belge Telipinu Fermanı[21]'ndan öğrendiğimize göre, kralın fethedilen yerlere idareci olarak oğullarından birini gönderdiğini;

'' Ülke küçük idi. O nereye savaşa gitse, düşman ülkesini (güçlü) eliyle (omzu ile) yenerdi.

Ülkeleri imha ederdi ve buyruğu altına alırdı. Onları denizlere sınır yapardı. Savaştan geri geldiği zaman oğullarından her biri (yenilen) bir ülkeye (yönetmeye) giderdi.''

[19] Esma Reyhan, 2001, s.115-116, dn.3.
[20] Ayşe Baykal Seeher, 2001,s.15.; Esma Reyhan, 1998 (a), s.194,196.; Ekrem Memiş, 1995, s. 193-194.; Füruzan Kınal, 1962, s.137,138.; Jak Yakar, 2007, s.43-45. Hitit kralları siyasi güçlerini, askeri, hukuki, dini ve tımar kurumları üzerindeki otoriteleriyle sürekli kılmışlardır. Ayrıntılar için bkz. Arif Ersoy, Esma Reyhan, 2001, s.119.
[21] Metnin tercümesi ve söz konusu bilgi için bkz. Sedat Alp, 2001, s.59-64.; Mahfi Eğilmez, 2006, s.47vd.; Ekrem Akurgal, 1993, s.55.S

sözlerinden anlıyoruz. Bu yüksek idari, hukuki ve askeri görevlere getirilen aile fertlerinin krallığa gösterdikleri sadakat ve sarayla olan hassas ilişki, kral tarafından sürekli kontrol altında tutuluyordu.[22]

Ülke büyüdükçe idarelere kralın oğullarından başka, güvendiği adamlarını da göndermeye başlaması, artık bu bölgelere gidecek yeterince oğulun olmamasından dolayı olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Bu durum Telipinu'nun Fermanı'nın da belirttiği gibi[23] işgal edilen kent ve eyaletlere bu kadar, prens, hanedan mensubu veya güvenilir adam bulmak zordu.

Hitit idare sistemi altına alınan bölgeleri idare etmekteki güçlükler başta böyle iken, bundan dolayı daha sonra Hititler, çoğunlukla işgal ettikleri bölgeleri mahalli beylerin idaresinde bırakmanın daha elverişli olduğunu görmüşler ve vasallık esasına göre onlarla devlet antlaşmaları yapmışlardı. Hititlerin kendilerine tabi kıldıkları beylerden en başta ve en çok istedikleri şey, Hitit merkezi otoritesine, devlete ve dolayısıyla büyük krala mutlak bağlılık idi.[24] Diğer yandan da ele geçirilen kentlere, fethedilen yerlerden getirilen insan kaynakları ve maddi kaynaklarla merkezi otoriteye bağlı yeni birimler oluşturulması sağlanmış, aile ilişkileri de dahil olmak üzere toplumsal hayatın tümünün düzenlenmesine ilişkin yasalar yapılmış, idari, ekonomik ve sosyal sistem, merkezin öngördüğü kurallar ve yasalar zemini üzerine oturtulmuştu[25]. İşte bu noktalar, Hitit idari sisteminin can damarıydı. Bundan dolayı sadakati sağlayabilmek için, gerek yerel idarecilere gerek vasal krallıklara ve gerekse halka karşı, bağlılık yemini, şeref ve namus üzerine ant içme, tehdit, iyilik, yaltaklanma, yalan, iftira, şantaj, uydurma anekdotlar,

[22] Jak Yakar, 2007, s.45.; J.G. Macqueen, 2001, s.84.
[23] Tercüme için bkz. Sedat Alp, 2001, s.59-64.
[24] Ahmet Ünal, 2005, s.100.
[25] Fatma Sevinç, 2008, s.13.

tanrıların laneti ve ilahi cezalar[26] gibi akla hayale gelebilecek majik ve psikolojik bütün hile ve yöntemlere başvurulurdu.

Hitit siyasi yapılanmasında *"Pankuš"* da önemli bir güce sahipti. Ne var ki bu gücün Hitit tarihinin her döneminde etkili olduğunu söylemek yanıltıcı olur. Başlangıçta önemli yetkilere sahip olan *Pankuš*'u, krallar kazandıkları zaferlerin verdiği güçle devre dışı bıraktılar.[27] Şöyle ki eski Hitit dönemi idari yapısına ışık tutan önemli bir belge olan *Telipinu Fermanı*'nda[28] *Pankuš*, kralı yargılama yetkisine sahip[29] iken; İmparatorluk dönemine gelindiğinde, *Telipinu Fermanı*'nın kurallarına aykırı olduğu halde Tuthaliya'nın öldürülüp yerine *Š*uppiluliuma'nın gelmesinde ve III. Mur*š*ili'nin, amcası III. Hattu*š*ili tarafından tahttan indirilmesinde hiçbir müdahelede bulunmaması[30], diğer taraftan Kral Telipinu zamanından sonra *Pankuš* hakkında bir ibareye rastlanmaması,[31] imparatorluk döneminde iktidar ve yetkilerin tamamen büyük kralın elinde toplanarak Hitit Devleti'nin mutlak bir monarşiye büründüğünün bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu durumda *Pankuš*, yürütmede sadece bir danışma meclisi durumuna getirilmiş olmalıdır. O halde bu son duruma bakarak Hitit Devleti, ihtiyaç duyduğu dönemlerde meclisi iktidara kısmen de olsa ortak ederken; ona muhtaç olmadığı kudretli dönemlerinde gücünü kimseyle paylaşmadığı sonucu çıkar ki, bu da Hitit siyasi sisteminin o merkeziyetçi yapısının bir başka kanıtıdır şeklinde değerlendirilebilir.

Bununla birlikte *Pankuš*'u meydana getiren asiller Hitit tarihinin sonuna kadar ayrı bir sınıf olarak hayatlarını devam ettirmiş, ve birçoğuna kral tarafından topraklar tahsis edilmiş ve karşılığında Hitit ordusuna atlı

---

[26] Ahmet Ünal, 2005, s.101.
[27] Arif Ersoy, Esma Reyhan, 2001, s.117.
[28] Sedat Alp, 2001, s.59-64.
[29] Tercüme için bkz. Sedat Alp, 2001, s.59-64. Telipinu Fermanı'ndan bir kesit: *'' .....Bundan sonra kim kral olur da erkek ve kız kardeşlerine karşı kötülük planlarsa, siz onun Pankušu sunuz ona açık olarak söyleyin: 'Kan olayı ile ilgili meseleyi tabletten oku' (önceleri) Hattuša'da cinayet çoğaldı. Ama tanrılar onu (cinayeti) kraliyet ailesinden aldı. Kim erkek ve kız kardeşleri arasında kötülük yaparsa meclisi toplayın, sonuçta haksız bulunursa, bunu başıyla ödesin''* .
[30] Esma Reyhan, 1998 (a)., s.192.; J.G. Macqueen, 2001, s.85.
[31] Fatma Sevinç, 2008, s.25.

araba sağlamışlardı.[32] Kralın asillere yaptığı bu toprak tahsisleri, asillerin merkeze olan sadakatlerini sağlamak ve onları kontrolü altında tutmak amacıyla yapılmış olabilir.

B) HİTİTLERİN EKONOMİK YAPILANMASI

Hititler'in Anadolu'da kurdukları egemenlik, büyük ölçüde, Hitit ekonomisinin asıl kaynağını oluşturan tarıma dayanıyordu. Sıradan vatandaşın gündelik yaşamı da toprağın işlenmesi üzerine konumlanmıştı.[33]

Hitit Çağı'nı aydınlatan arşiv malzemelerinden olan *kanun-name,*[34] *askerî talimat-name*[35] ve *arazi bağış belgeleri*[36] gibi çiviyazılı tabletlerden elde edilen bilgiler ile arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen arkeolojik ve mimari araştırma bulguları, Hitit çağında tarımsal üretim ve toprak kullanım politikaları kapsamında toprak-insan ilişkilerini ortaya koymaktadır.[37]

Ne var ki Anadolu'da yapılan ziraat, Mısır ve Mezopotamya ile kıyaslandığında o bölgelerden daha geri durumdaydı. Bunun sebebini ise Anadolu'nun iklimsel ve coğrafi durumundaki düzensizliklerde aramak gerekir.[38] Mısır ve Mezopotamya'da kanal yapmaya elverişli ovalar ırmaklarla (Nil) ve sulama kanallarıyla verimli hale getirilirken, dağlık Anadolu coğrafyasının çiftçisi yağmuru beklemek zorundaydı. Birçok kez Mısır'dan ve Kuzey Suriye'den tahıl alınmak zorunda kalınması da[39] bu yüzden olmalıdır.

---

[32] O. R.Gurney, 1990, s.56.
[33] Mahfi Eğilmez, 2005 s. 22-24.; Ekrem Memiş, 1995,s.219-220. ; Fatma Sevinç, 2008, s. 17.; Stefano de Martino, 2006, s.87.; Çiğdem Atakum, Tuğba Tanyeri Erdemir, Deniz Erdem,v.d., 2006, s.27.; Ekrem Akurgal(b),1998, s.184.
[34] Hitit Kanunu'nun ayrıntılı transkripsiyonu ve tercümesi için bkz., Fiorella İmparati, 1992. s. 36-185.; ayrıca tercüme için bkz., Avram Galanti, 1931,s.1-50.
[35] Askeri ferman örneği için bkz. Sedat Alp, 2001, s.59-64.
[36] Arazi bağış belgeleri; Hitit yönetimi tarafından devlet tasarrufundaki arazilerin, kraliyet soyundan ya da hanedanından gelen veya devlet yöneticilerine belirli süre ve yükümlülükler/hizmetler karşılığında ya da siyasal stratejiler gereğince bütün kullanma hakları verilmek üzere dağıtıldığına ya da bağışladığına ilişkin resmî belgelerdir. Ayrıntılar için bkz. Koray Özcan, Güngör Karauğuz, 2008, s.584,585. Ayrıca bağış belgesi örnekleri için bkz. Sedat Alp, 2001, s.76,77.; 78-82.
[37] Koray Özcan, Güngör Karauğuz, 2008, s.581., vd.
[38] Andreas Schachner, 2010, s.670,671.
[39] Hayri Ertem, 1970, s.84.

Anadolu'da tarımsal üretimleri olumsuz yönde etkileyen bir başka durum ise kuraklık ve düşman saldırılarının verdiği zararlar yanında, sel ve çekirge istilaları gibi doğal afetlerdi. Ülkenin tarımsal alanlarının maruz kaldığı doğal afetler içinde haşere istilaları önemli yer tutmaktaydı. Bu haşerelerden en tehlikelisi ve çiviyazılı metinlerde sıkça sözü edilen çekirgelerdi. Maşat-höyükte gün yüzüne çıkartılan metinlerde, bu çekirge salgını ile ilgili ifadelere rastlanılmıştır. Bu ifadelerden bir kesit şu sözleri içermektedir.

"Majeste şöyle (der): Kaššu'ya ve Pulli'ye söyle! Bana şöyle yazdığın (konu): 'İşte ekinler çoktan erdi. Qaška ülkesinde ise ekinleri çekirgeler yedi.' Sizin Gašipura'daki ekinlerinize el koydular.[40]

İşlemeye elverişli toprakların bir kısmı tarla, bir kısmı ise bağ ve bahçe olarak kullanılmaktaydı. Metinlerden tespit edildiği üzere öncelikle tahıllardan arpa, buğday, çavdar gibi hububatlar; bezelye, fasulye, nohut, mercimek gibi bir takım baklagiller; soğan sarımsak, pırasa havuç gibi sebzeler; bunun yanında üzüm bağları ve incirlikler de vardı. Yağı için zeytinin de yetiştirildiği anlaşılmaktadır.[41]

Tarıma dayalı bir ekonomik sistemde Hitit kralları, zirai faaliyetlerin başı bozuk bir hal almaması için gerekli bütün önlemleri almış görünmektedir. *"Eğer bir bağ"* diye başlayan 100 maddesinin tamamı tarımla ilgili olmak üzere, tamamı 200 madde olarak elimize geçen Hitit Kanunu'nun[42] birçok maddesi, ceza hukuku yanında, arazinin işletilmesi, tımar ve zeamet usulü kiralanması, tarım hayvan ve araç gereçlerinin fiyatları veya kiraya verilmesi ve tarla ziraatinin korunması amacıyla tarıma yönelik cürümlerle ilgili olması,[43] Hitit iktisadi yapısında tarımın ne denli önemli olduğunu göstermesi

[40] Koray Özcan, Güngör Karauğuz, 2008, s.586., dn.30,31,32.
[41] Fatma Sevinç, 2008, s. 17.; Trover Bryce, 2002, s.90.; J.G. Macqueen; 2001, s.106.; Mahfi Eğilmez, 2005 s. 22-24.; Hititler Dönemi'nde Anadolu'da yetiştirilen ürünler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Hayri Ertem, 1987, s.1-75.
[42] Hitit Kanunu'nun ayrıntılı transkripsiyonu ve tercümesi için bkz., Fiorella İmparati, 1992. s. 36-185.; ayrıca tercüme için bkz., Avram Galanti, 1931,s.1-50.
[43] Füruzan Kınal, 1962, s.163,164; Ahmet Ünal, 2007, s.50.

açısından kayda değerdir. Bununla ilgili yasa maddelerinden bir örnek verecek olursak:

§ 107.

(8) *ták-ku* LÚ.ULÚ^{LU}*-aš i-ja-at-ni-ja-an-da-aš* ^{GIŠ}SAR.GEŠ = TIN UDU$^{HI.A}$ *tar-na-a-i*

(9) ta-a har-ni-ik-zi ták-ku mi-an-da- A.NA $_{I}$ IKU $_{IO}$ GİN KÚ.BABBAR *pa-a-i*

*(*I0*) pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi ták-ku dan-na-at-ta-an-ma* $_{3}$ GİN KÚ.BABBAR

(II) *pa-a-i*

---

8. Eger bir kişi ekilmiş bağlara (2) koyunları (3) salarsa,

9. ve <bağlara> zarara verirse, eğer meyveli (4) <iseler>, bir IKU (5) için on şekel gümüş versin,

10. ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır (6), ama eğer boş (7) <iseler>, üç şekel gümüş

11. versin (8).[44]

Maddede görüldüğü üzere tarımsal alanların zarara uğratılması durumunda uygulanacak cürümler bir hükme bağlanmış, eğer zarar gören arazi ekili ise verilecek ceza yüksek tutulmuştur. Hitit Kanunu'nun 108. ve

[44] Fiorella İmparati, 1992. s.123-125.

109. maddeleri [45] de tarımı ve tarımsal üretimi korumaya yönelik bu istikamette hükümler içermektedir.

Hatta öyle ki, Hitit toplumunda nadir olarak görülen ölüm cezası ekilmiş bir tarlaya yeniden tohum atan kişiye verilmekteydi. Yasalar kitabının 166. Parağrafı cezayı ayrıntılarıyla vermektedir:

§ 166.

(34) ták-ku NUMUN-*ni še-ir* NUMUN-*an ku-iš-ki şu-ú-ni-iz-zi*

(35) GÚ-*ZU* GIŠAPIN- *an še-ir ti-an-z[i (2)] ZI.IM.TI* GUD HI.A

(36) tu-ri-ja-an-zi ki-e-el me-n[e-]iš-ši-it du-wa-an

(37) ki-e-el-la me-ne-iš-ši-it du-wa-a-an

(38) ne-e-ja-an-zi LÚMEŠ *a-ki* GUD HI.A*-ja ak-kán-zi*

(39) Ú A.ŠÀ*LAM ka-ru-ú-pat ku-iš šu-ú-ni-it*

(40) ta-az a-pa-a-aš da-a-i ka-ru-ú ki-iš-ša-an e-eš-šir

---

34. Eğer bir tohum üzerine biri <başka> bir tohum serperse (1),

35. onun ensesi saban üzerine konulsun (2), [(iki)] (3) koşum öküzü

36. bağ (4) lansın, birinin (onun) yüzü bu tarafa doğru,

37. diğerinin (onun) yüzü o tarafa doğru

38. çevrilsin (5); adam (6) ölsün (7) ve öküzler ölsünler (7)

[45] Maddelerin transkripsiyon ve tercümeleri için bkz. Fiorella İmparati, 1992. s.124-125.

39. ve alana daha önce ekin ekmiş olan kimse,

40. o zaman o kendisi için <onu> alsın (8). Eskiden böyle yapılıyordu (9); [46]

Maddenin 38. dizinindeki *"ve öküzler ölsün"* ibaresi dikkate değerdir. Muhtemelen, ölüm cezası [47] vermeye eğilimli olmayan Hitit Devleti'nin, -günümüz hukuk geleneğindeki idam kararını yazan kalemin bu hükmü bir daha yazmaması için kırılması gibi- idama vesile olan öküzlerin bir daha bu işi yapmamaları için öldürülmeleri isteniyordu. Devletin ölüm cezalarını vermeye eğilimli olmamaları ve bu cezayı nadir hallerde vermeleri ise, Devletin cezalar konusunda vatandaşına karşı hukuki anlayışıyla açıklanabileceği gibi; konumuz itibariyle de, ağırlıklı olarak tarıma dayalı bir ekonomik sistemde, tabiatıyla işgücüne olan yoğun ihtiyaç ve sıklıkla uygulanacak ölüm cezalarıyla da mevcut işgücünün zayiata uğratılmak istenmemesi olarak da açıklanabilir.

Ayrıca tarla listeleri, tapu kayıtları, ve oldukça büyük oldukları anlaşılan malikanelerin demirbaş listeleri [48] de Hititler'de tarıma dayalı bir ekonomik sistemin olduğu görüşünü destekler niteliktedir.

Yine, sınır bölgelerinde yaşayan halk için bu bölgelerin güvenliğini sağlamak için bu bölgelere atanan yüksek rütbeli ordu subaylarının bir görevi yerel güvenlikle ilgili konuların üstesinden gelmek ise, bir diğer görevi de en acil koşullar altında dahi tarım ekonomisi faaliyetlerinin devam ettirilmesini temin edecek şartları sağlamalarıydı.[49]

---

[46] Fiorella İmparati, 1992. s.154-157.

[47] Örneğin sahibinin köle üzerinde sınırsız hakları olduğu açıktır. Sahibini kızdıran bir kölenin burun, göz veya kulağının sakatlanabileceği hatta öldürülebileceği söylenmektedir. Ancak sakatlanan bir kölenin işgücünden düşeceği veya onu öldürmekle işgücünün tamamen kaybolacağı hesaba katılırsa bu cezaların sıklıkla uygulanmadığı görülür. Ayrıntılar için bkz. Trevor Bryce, 2003,s.69,70.

[48] O. R.Gurney, 1990, s.73.

[49] Jak Yakar, 2007, s.46.

Hitit krallarının üretimin sekteye uğramaması için tarımsal faaliyetlerle ilgili bütün teferruatları dikkate alıp, koydukları yasalarla toplumun her alanında en küçük ayrıntılara kadar düzenlemeler yapmaları, krallığın bekası için şart olmalıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

HİTİTLER'DE TOPRAK TAHSİSİNİN İŞLEYİŞİ

A. HİTİTLER'DE TOPRAK TAHSİSİNİN İŞLEYİŞİ

M.Ö. ikinci binde Hititler Anadolu'da, dağınık şehir devletlerini birleştirerek, merkezi bir idare oluşturmuşlar, döneminin en güçlü devletini kurmuşlardı. Hiç kuşkusuz ki bu güçlü devletin altı yüz yıl gibi uzun bir süre ayakta kalabilmesi, döneminin gerektirdiği siyasi, askeri, ekonomik ve hatta sosyal şartların göz önünde bulundurularak oluşturulacak bir devlet sistemiyle mümkündü. Ve bu sistemin sağlıklı ve başarılı bir şekilde devam edebilmesi, -devletin yegane ekonomik kaynağının toprak olması hasebiyle- gelişmiş bir toprak sistemine bağlıydı.

Hitit anlayışına göre ülkenin bütün toprakları tanrılara aitti. Ancak tanrılar, kendilerine vekil olarak Hitit krallarını tayin etmişlerdi ve Hitit kralları da tanrılar adına bu toprakları yönetir, istediği kişilere bağışlayabilir, satar veya kiralayabilirdi.[50] Arazilerin gerçek sahipliği hususunda küçük bir ritüel parçası ülkenin gerçek sahibinin kim olduğunu açık bir şekilde bildirmektedir.

''Ülke fırtına Tanrısı'na aittir. O (Tanrı), Labarna'yı idareci yaptı. O'na tüm Hatti Ülkesi'ni verdi. Bırakalım kendi toprakları ile birlikte tüm toprakları idare etsin! Kim kral Labarna'nın mallarının, mülklerinin ve insanlarının çok yakınına gelirse bırakalım Fırtına Tanrısı onu yok etsin!''[51]

Belki de bu anlayıştan dolayı kral kendisini ülkenin baş rahibi yapmış, ve her ne durumda olursa olsun dini törenleri yönetmişti. Kralların dini işlere verdikleri bu önem, halk üzerinde etkili olma ve bu etkilerini sürekli kılma gayreti olarak değerlendirilebilir. Bu gayret henüz Hitit Devleti kurulmadan evvel *Kuššara* kralı olup, eski bir Hitit lideri olarak değerlendirilen ve Anadolu'nun önemli tanrılarından biri olan Fırtına Tanrısı'nın sevgisini

[50] Ahmet Ünal, 2005, s.144.; Mehmet Ali Dinçol, 1982, s.67.
[51] Esma Reyhan, 1998 (b), s.487-488.

kazanmakla övünen Anitta[52]'dan itibaren, bütün Hitit kralları tarafından kullanılan bir durumdu. Nitekim Stefano De Martino, kralların dini ve siyasi tutumlarıyla ilgili bu durumu:

"Siyasi erk ve dini erk yakından bağlantılıdır çünkü hükümdar meşruluğunu tanrılara borçludur, onların desteği olmadan yönetmesi mümkün değildir. Bu nedenle, kral tanrılara tapınılmasını ve onların sunuları gerektiği gibi almalarını sağlamalıdır"[53]

şeklinde ifade etmektedir.

Netice itibariyle Hitit devlet sisteminde büyük kral, bütün Hatti topraklarının gerçek sahibi olarak arazi ve mülklerin saygın kişilere, dini kurumlara, çeşitli guruplara ve şahıslara verilmek üzere ayrım ve dağılımına karar verme hak ve yetkisine sahipti ki bu anlayış yukarıda kısaca değindiğimiz Hitit idare sistemindeki merkeze sıkı sıkıya bağlı devletçiklerle vasallık esasına göre oluşturulan feodal idare sistemiyle de paralellik gösteren bir iktisadi sistemdi.

Krallığın başarısı, ülkenin refahı ve devamlılığı, toprağın verimine, tahıl tarlaları, üzüm bağları ve sürü hayvanları üretimine bağlıydı. Bu yüzden yıllık verimin nitelik ve miktarının, kralın, Fırtına Tanrısı[54]'nın gözündeki değerini yansıttığına inanılıyordu.[55] O halde toprağın verimliliği, aynı zamanda tanrıları memnun etmenin de bir gereğiydi. Hatta kıtlık zamanlarında tanrılara yapılan "veba dualarında" tanrılardan istenen bolluk bereket ve sağlıktır. Bir dua metninde bu durum şöyle ifade bulmaktadır:

---

[52] Fatma Sevinç,2008, s.13., dn.5.
[53] Stefano de Martino, 2006, s.55.
[54] Mezopotamya'nın sıcaktan kavrulan kızgın ovalarının aksine Anadolu, bulutların ve fırtınaların ülkesi olduğu için Anadolu'daki Hititler'in karakteristik tanrısı Fırtına Tanrısı'dır. Geniş bilgi için bkz. Oliver Robert Gurney; 1990, s.116.
[55] Ahmet Ünal, 2007, s.62.; Jak Yakar, a.g.e., s.44.; Esma Reyhan, 2009, s.163.

"Kral, kraliçe, prens ve bütün Hatti ülkesi için hayat, sağlık, güç, uzun yıllar ve gelecekte mutluluk ver! Ve onlara gelecekte hububat, şarap, meyve, sığır, koyun, keçi, domuz, eşek ve insan bolluğu ver".[56]

Bu metin o dönem Anadolu'sunun ekonomik yapısının temel unsurları olan tarım, tarım ile bağlantılı olan hayvancılık ve her ikisi için gerekli olan insan gücü unsurlarını vurgulaması açısından dikkate değerdir.

Bu türden dinsel aktiviteler, belki de ustaca uydurulmuş ve halkın gözünde ideoloji haline getirilmiş bir tasavvur idi. Ancak her şeye rağmen Hitit krallarının işini fevkalade kolaylaştıran bir durum olmalıydı. Çünkü bütün Hitit toplumu, her ne sebeple olursa olsun, ülkenin gelişmesi ve kaynaklarının devlet yararına en iyi şekilde değerlendirilmesinin sorumluluğunu taşımayı kabullenmişti.[57]

O halde toprağı işletilmek üzere dağıtan devlet ile toprağı belli bir bedel(ler) karşılığında alıp işleyenler arasında, toprağın mülkiyeti ve kullanım hakkı hususunda bir uzlaşı olduğu sonucuna varabiliriz ki; bu noktada sistemin uygulanmasında -en azından bu konularda ve istisnaları hariç olmak üzere- ciddi aksaklıkların olmayacağı şeklinde bir yorum yapmak pek de yanlış olmaz.

Hitit topraklarının yegâne sahibinin Hitit kralları olduğuna yukarda değinmiştik. Kral, mülkiyeti kendisinde kalması şartıyla toprakların tasarruf haklarını, birtakım yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla ve miktarları kişilere göre farklı olmak üzere prenslere, üst düzey yöneticilere ve şahıslara verirdi. Bu toprakları kullanan arazi sahipleri, yükümlülüklerini gerektiği gibi yerine getirdikleri sürece ve hayatları boyunca, kendilerine tahsis edilen araziyi işlerlerdi. Toprağı boş bırakanların arazileri ellerinden alınırdı. Kendilerine arazi tahsis edilenlerin ölmesi halinde ise kullanım hakları son

[56] Esma Reyhan, 2009, s.163., dn. 28.
[57] Jak Yakar, 2007, s.44.

bulurdu. Kral böyle bir durumda boşalan arazinin kullanım hakkını isterse ölen kişinin varislerine, isterse başkalarına devrederdi.[58]

Hitit Kanunu'nun birçok maddesinden[59] ve sınırlı sayıda da olsa bazı vesikalardan[60] Hitit krallarının ülke arazisini;

I – Askeri, idari, sosyal ve ekonomik mecburiyetlerin bir gereği olarak, mülkiyet hakkını elinde tutma şartıyla, kullanma hakkını bazı kişilere verdiğini,

II – Büyük oranlarda dini kuruluşlara tahsis ettiklerini,

III – Kral hediyesi olarak kişilere bağışladıklarını[61],

görmekteyiz.

Ayrıca az sayıda da olsa bağımsız küçük arazi sahibi çiftçiler de mevcuttu.[62] Fakat buna tam bağımsızlık da denemezdi. Çünkü belgelerden öğrenildiğine göre herkes için zorunlu angarya uygulanıyordu. Bağımsız çiftçiler, dört gün kendileri için, dört gün ise kendi tarlaları yakınında bulunan bir tımar arazisi için çalışacaklardı.[63] Böyle küçük araziler, muhtemelen devlet ve tapınak otoritesinin girmeye gerek görmediği, ulaşımı ve kontrolü güç olan veya devletin getirisi açısından işletmeye değer bulmadığı küçük veya verimsiz yerler olmalıdır. Diğer yandan köylülerin işlediği bu toprakların mülkiyeti meselesi de açık değildir. Hititler'de veraset[64] konusunda bize bilgi

[58] Arif Ersoy, Esma Reyhan, 2001, s.124., dn.79.
[59] Fiorella İmparati, 1992, s.36-185.; Avram Galanti, 1931,s.1-50.
[60] Esma Reyhan, 1998 (b), s.481., dn.2.
[61] Esma Reyhan, 1998 (b), s.481.; Eski Anadolu topraklarının Hititler tarafından kolonileştirilmesinde önemli rol oynayan arazi bağış belgeleri, öncelikle hudut bölgelerindeki arazilerin, karşılıklı çıkar esasına dayanarak büyük kral tarafından belirlenen hanedan mensubu veya kendine yakın kimselere hediye edilmesiyle ilgili bağış senetleriydi. Ayrıntılar için bkz. Koray Özcan, Güngör Karauğuz, 2008, s.584,., dn.24.;Ahmet Ünal, 2007, s.52.
[62] Ahmet Ünal, 2007, s.61.
[63] Mehmet Ali Dinçol, 1982, s.68.; Stefano de Martino, 2006, s.86.
[64] Hitit devri öncesinde Anadolu'da yaşayan toplumların anaerkil aile yapılarına rağmen Hititler, babaerkil bir aile yapısına sahip olarak miras babadan oğla geçerdi. Ancak bu miras taşınmaz, mal-

verecek en değerli hukuki belge olan Hitit Kanunu'nda da veraset konusunun fazla işlenmediğini görmekteyiz. Bu durum Hititler'de özel mülkiyetin yaygın olmayışının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

İlk maddeye istinaden yapılan tahsislerden beklenen asıl amaçlar, ülkenin en önemli ekonomik kaynağı olan toprakların işletilerek ekonomiye kazandırılması ile toprağın işletim hakkının devredilerek elde edilecek vergi gelirleriyle her an savaşa hazır durumda olması gereken Hitit ordusunun asker ve mühimmat (savaş arabası gibi) ihtiyaçlarının, tahsisten yararlanan arazi sahipleri tarafından karşılanması düşüncesidir [65] . Bu düşüncenin beraberinde ise, Hitit halkının bir bakıma "asker çiftçi" bir toplum olmasının temellerini oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Bu çeşit tahsisler, büyük ve küçük arazi tahsisleri olarak ikiye ayrılıyordu. Doğrudan doğruya Hitit kralının mülkiyetinde olan bu topraklar bir takım büyük çiftliklere bölünmüştü. Kral bu arazileri prenslere, beylere, yüksek rütbeli saray memurlarına, bölge valilerine, önemli rahiplere ve kıdemli ordu komutanlarına[66] işletilmek üzere verirdi ki bunlar büyük arazi tahsisleri idi.[67] Böylece, idari sorumluluk saraydan daha küçük bir otoritenin eline geçerken, krallık da yüklü bir gelir kaynağı elde ediyor, aynı zamanda büyük kral, bu geniş saygın kesimlerin krallığa olan sadakatini de garantiye almış oluyordu. Öte yandan Kralın yaptığı bu tür toprak tahsisleri, Hitit Toplumunda kral ve tebaasından oluşan zengin bir sınıf meydana getirmiş olmakla birlikte, aynı zamanda da geniş ve çeşitli karakterlerde farklı toplumsal sınıfların oluşmasının da önüne geçmiş olmalıdır.

---

mülk değil babanın üstünlük hakları veya çeyiz, muhtelif ev eşyası gibi küçük çapta terekelerdi. Ayrıntılar için bkz. Yusuf Kılıç, 2002, s.516-518.; Füruzan Kınal, 1962, s.152,153.

[65] O.R. Gurney, 1990, s.56.; Fatma Sevinç, 2008, s. 17.; Esma Reyhan, 2009, s.159.

[66] Asiller diyebileceğimiz bu kesim, *şali haşşatar* "Büyük Aile" olarak adlandırılmaktaydı ve "Büyük" sözü genellikle kraliyetle özdeşleştirilmekteydi. Ayrıntılar için bkz. Fatma Sevinç, 2008, s. 17.. dn.67.

[67] Sedat Alp, 1953, s.38-45.; Jak Yakar, 2007, s.48.; Arif Ersoy, Esma Reyhan, 2001, s.124.

Bir de LÚ $_2$ ^{GIŠ}*KU (veya* LÚ ^{GIŠ}*TUKUL)* denilen çiftçilere yapılan arazi tahsisleri vardı ki bunlar da küçük arazi tahsisi idi.[68]

Her iki tımar sahipleri de krala karşı tahsis mükellefiyet(ler)ini ödemekle yükümlüydüler. Bu mükellefiyetler, yasalarla belirlenen vergilerle beraber, kullanım hakkı kendilerine verilen arazilerin gelirlerine göre, kralın ordusuna asker temini ve bu askerlerin yiyecek içecekleri ile savaş arabası gibi her türlü levazımatının karşılanması şeklindeydi.[69] Büyük bir orduyu her an savaşa hazır halde tutmanın getirdiği ekonomik yükün temin edilmesinde devlete düşen sorumluluk bu şekilde çözümleniyordu.

Tarım toprakları belli kategorilerdeki eğitimli askerlere de tahsis ediliyordu. Böyle tahsisatların yapılması, ihtiyaç halinde kolayca çağrılabilmelerini de kolaylaştırıyor olmalıydı. Çünkü nerede bulundukları -tahsisattan dolayı- kayıt altına alınıyordu. Bu durum Hitit ordusunun yapısı ve askerlik sisteminin bazı birimlerinin, sadece savaşmak için değil, barış zamanlarında da tarım ekonomisine katkıda bulunmak üzere eğitildiklerini ve donatıldıklarını, ayrıca karmaşık bir bürokratik işleyiş ve komuta düzenini de akla getirmektedir. Ancak, bu sistemli duruma rağmen askeri sefer mevsimlerinin, çiftçilik işlerinin yoğun olduğu ilkbahar ve yaz mevsimlerine denk gelmesi, askere çağrılan çiftçilerin işlerini aksatıyor olmalıydı. Askere çağrıldıklarında, yokluklarından kaynaklanan ekonomik zararı gidermek için ise, çiftlikteki işler muhtemelen ailenin geride kalan fertleri, akrabalar ve köleler (NAM.RA denilen, zaferle sonuçlanan askeri seferlerden getirilen savaş tutsakları) tarafından yürütülüyor olmalıydı.[70]

Kendilerine arazi tahsisatsı yapılan kişilerin devlete karşı yerine getirmekle yükümlü oldukları *šahhan* (sahip olunan araziye karşılık devlete sunulan bir çeşit vergi) ve *luzzi* (devlete ait işlerde çalışma mükellefiyeti ve angarya) mükellefiyetleri diye adlandırılan yükümlülükleri de vardı ki bu

[68] Ekrem Memiş, 1995, s.199.; Arif Ersoy, Esma Reyhan, 2001, s.124.
[69] Füruzan Kınal, 1962, s.142.; Ekrem Memiş, 1995, s.199.; Jak Yakar, 2007, s.54.
[70] Jak Yakar, 2007, s.55.

yükümlülüklere aşağıda ayrıntılı olarak değineceğimizden dolayı şimdilik sadece isimlerini vermekle yetineceğiz.

Arazi kullanımında hiçbir aksaklığın olmaması için azami çaba gösterilirdi. Meydana gelebilecek her türlü aksamalar ülkenin ekonomik gücünü azaltır ve sosyal huzursuzlukların ortaya çıkmasına sebep olurdu. Bu sebepten dolayı krallar toprağın etkin ve verimli kullanılmasına önem verirler ve verimsizliği felaket olarak değerlendirirlerdi.[71] İşte bu sebepten dolayı yapılan arazi tahsisatları her yönüyle takip edilmekte, tahsis dahilinde kaç ev, kaç aile bulunduğu, her ailenin kaçar nüfuslu oldukları, bağlar, bahçeler ve tarlalar ölçüleriyle teker teker sayılmaktadır. Tarlaların kadastrolarının yapıldığını açık seçik belgeleyen metinler vardır.[72] Bu metinlerde tarlaların sayısı, büyüklüğü (uzunluğu ve genişliği), niteliği, kuyu, çeşme, su kanalı, ırmak ve dere gibi içerisinde buluna alt yapılar, sulak (metinlerde bu tarlalar ırmak kenarında, sulama kanalı üzerinde olarak geçer!) veya kurak arazi olup olmadığı, dağlık, yani kıraç arazi mi olduğu, içinden yol geçip geçmediği yazılıdır. Ayrıca günümüz tapu ve kadastrocularını gıpta ettirecek ayrıntılara da yer verilmiştir. Mesela tarla … köy/kent hudutları içinde, Hattuša yolu üzerinde, … kente giden yolun solunda, … kentinin tam karşı tarafında, … kayalığın yanında, dere içinde, ovalık arazide, bataklık, turbalık bölgede yer alır şeklinde kayıt düşülerek, arazinin bulunduğu yerin keşfini kolaylaştıracak kesin tarifi verilir. Ayrıca kim tarafından işletildiği veya kime ait olduğu, hangi köy içinde bulunduğu, ekilip ekilmediği, verdiği mahsülün miktarı ve bazı durumlarda da cinsi belirtilir. Ölçümleri yapılan tarlaların eş dikdörtgen olmadığı durumlarda, eşit olmayan kenarların ikinci uzunluğu bile büyük bir dikkatle verilmiştir. Böyle durumlarda, 10 kulaçlık boyutlar dahi hesaba katılmış, kabataslak kadastro ölçüleri vermekten kaçınılmıştır. Anadolu'nun coğrafi yapısı nedeniyle tarlaların birçokları daracık ırmak kenarlarında veya daracık bir dere veya vadi içindeydi. Hitit metinleri, incecik bir şerit gibi uzayıp giden bu tarlalara "Uzun Tarla" der ve bazılarının uzunluğu 590 kulaç(?) iken,

[71] Arif Ersoy, Esma Reyhan, 2001, s.125.
[72] Ahmet Ünal, 2007, s.70, dn.71.

genişliği sadece 20 kulaç(?) olarak verilir. Bir başka uzunca tarlanın boyutları ise 150x15 kulaçtır(?).

Arazilerin ayrıntılarıyla verildiği bu kadastro metinlerine bir örnek verelim:

"Haštera köyü yolunun solunda bir tarla. …kadar ölçek ürün verir. Bay Ušalla'ya aittir. Uzunluğu 240, genişliği 63 kulaçtır(?). İkinci(?) uzunluğu 190, genişliği aynı. Auriya Dağı'nda bir tarla. 6 ölçek ürün verir. Bay Papparzina'nındır. Uzunluğu 157, genişliği 30 kulaçtır(?). İkinci(?) uzunluğu aynı, genişliği 20. Hatiša köylülerinin hemen karşısında bir tarla. Ne kadar ürün verdiği beyan edilmemiştir. Uzunluğu 230, genişliği, 60kulaçtır(?). İkinci(?) uzunluğu (ve) genişliği aynı. Hukuki durumu (yani mülkiyeti) müşterek(tir) (?).Yol üstünde 5 ölçek ürün veren bir tarla. Duwaštili'ye ait. Uzunluğu 200, genişliği 45 kulaçtır(?)."[73]

Bu kadastro metinleri incelendiğinde, özellikle aynı kişiye ait ve hudutları aynı olan arazilerde, *"genişliği aynı", "uzunluğu aynı"* gibi kenar ölçü ibareleri dikkatimizi çekmektedir. Bu durum, söz konusu arazilerin -arada sadece bir tarla sınırı olmak üzere- yan yana olabileceğini akla getirmektedir. Şayet bu öngörümüz doğru ise, aynı arazinin iki parça halinde işletmeye tabii tutularak, parçalara farklı ürünler ek(tir)mek için olabilir. Bu noktada üretim bir yana, üretilen ürünlerin çeşidinin de devlet kontrolü altında olduğu sonucu çıkarılabilir.

Metinleri şahsi mülkiyet açısından değerlendirdiğimizde ise araziler, ister bir şahsa işletilmek üzere tahsis edilmiş bir arazi olsun, isterse kral tarafından hediye (bağış) edilmiş bir mülk olsun, mülk sahiplerinin hepsinin erkek olduğu görülmektedir. Bu durum, Hititler'in ataerkil aile ve toplum yapısına sahip olmasının bir neticesi olarak erkek egemenliğinin her alanda var olduğunun kanıtlarından biri olarak değerlendirilebilir.

[73] Ahmet Ünal, 2007, s.71, dn.75.

Saray tarafından tahsisi yapılan arazinin boş bırakılması ya da ihmal edilmesi gibi durumlarda bu araziler devlete geri dönmekteydi. Ayrıca bu çiftlik veya malikanelerin (geçici) sahipleri bu arazileri satamazlardı ve öldükleri zaman arazi varisine kalmaz, tekrar devletin malı olurdu. Sadece, kral bağışı olarak verilen araziler, kişilerin özel mülkiyeti sayılmaktaydı ve bu kişiler mülklerini miras olarak bırakabilmekteydi.[74] Buna mukabil olarak Hitit kralları, toprağın özel kişilerin elinde toplanmasını, bu kişilerin tehlike yaratması bakımından önlemek ihtiyacı duymaktadır.[75] Bu bakımdan merkezden uzak olan ve bu yüzden denetimi kolay olmayan bölgelerin başında bulunan yüksek dereceli görevlilerin, gerek savaş yoluyla mülke el koymak ve gerekse vergi toplamak suretiyle kayda değer zenginliklere sahip olarak krallığın aleyhine bir tehdit oluşturmalarını titizlikle engellemeye çalışmışlardı.[76] Ne var ki Hitit krallığının son dönemlerinde devletin siyasî istikrarsızlığa girmesine paralel olarak, kişilere verilen mülklerde artış olmuş ve 'büyük araziler' ortaya çıkmıştı.[77] Oysa böyle büyük arazilerin tek kişi veya kişilerin elinde toplanması, devletin merkezî idare yapısının bir gereği olarak, sisteminin kabul etmediği bir durum idi. Nitekim bu durumun, devletin önce zayıflamasında, ardından da yıkılışında kısmî bir etkisinin olduğu söylenebilir.

Belli bir yükümlülük karşılığında kişilere tahsis edilen bu arazilerde tahsis edilen toprak ve tahsisatın yapıldığı kişiler ile ilgili iki kavram karşımıza çıkmaktadır. Bunlar *ilkum / il.ki,* ^{LÚ}*ilkum /* ^{LÚ}*il.ki* ve ^{GIŠ}*TUKUL /* ^{GIŠ}*KU,* ^{LÚ} ^{GIŠ}*TUKUL/* ^{LÚ} ^{GIŠ}*KU* kavramlarıdır.

Bu kavramların izahatına geçmeden evvel, kavramlarla doğrudan ilgili olması münasebetiyle; Hitit toplumunda asiller ve üst tabaka dışında halkın, hürler ve köleler olmak üzere iki sınıftan oluştuğunu belirtmeliyiz. Aslında Hititler'de bu ayrım, seçme ve seçilme hakkına sahip olup olmamak ya da

[74] Hitit nüfusunun büyük bir kısmının toprağı işlemiş olmasına rağmen sadece küçük bir kesimi gerçekten toprak sahibi olmuştur. Ayrıntılar için bkz. Jak Yakar, 2007, s.51., ayrıca Esma Reyhan 1998 (a), s.207.
[75] Füruzan Kınal, 1962, s.142-143.; Esma Reyhan 1998 (b), s.483.; Ekrem Memiş, 1995, s.199.
[76] Esma Reyhan 1998 (a), s.207.
[77] Stefano de Martino, 2006, s.88.

yönetime doğrudan katılıp katılmamak veya alınıp satılır durumlarının farklı olması değil, gerçekte bu ayrım "insanların ekonomik sistemdeki rolleri" 'ne, bir başka deyişle ekonomik hayatta aktif olarak yer alıp almadıklarına bağlı olarak ortaya çıkmıştı. Zaten kölelerin durumlarına bakıldığında bu kişilere köle denilip denilmemesi noktasında tartışılacak durumdaydı. Bu insanlar, – diğer toplumlardaki kölelerin aksine- özgür bir kadınla evlenebilmekte ve kendisine yapılan bir eylem karşısında hakkını aramak amacıyla mevcut yargıya başvurabilmekteydi.[78]

Mutlak monarşinin hüküm sürdüğü Hitit Devleti'nde "hürler" olarak adlandıracağımız sosyal tabaka "toprak üzerindeki kullanım hakları" doğrultusunda kendi içinde farklılık gösteren insanlardan oluşmakta ve metinlerde Akadça ^{LÚ}*ellum* / ^{Mi}*ellétum* ve Hititçe *arawanni*- sözleriyle ifade edilmekteydi[79]. Bu durumda kölelerin ekonomik sistemde kendilerine işletmek üzere tarım arazisi tahsis edilen *il.ki* ya da ^{GIŠ}*TUKUL* görevlerini icra etmek gibi bir rolleri veya daha doğru bir ifadeyle yetkileri yoktu. O halde kölelerin ekonomik sistemdeki yerleri işgücü olarak hizmet sektöründe olmalıdır.

Şimdi *ilkum ve* ^{GIŠ}*TUKUL*(^{GIŠ}*KU)* adı altında iki guruba ayrılarak işlenen toprakları ve bu toprakları kullanma hakkı olan bu iki çeşit "hür" insan gurubunu, ^{LÚ}*ilkum (il.ki* adamları*) ve LÚ* ^{GIŠ}*TUKUL*(ya da *LÚ* ^{GIŠ}*KU*)'u (^{GIŠ}*TUKUL* adamları) inceleyelim.

ilkum, yüksek bir makam tarafından kendisine arazi verilen bir kimsenin makama sunacağı hizmet; ^{LÚ}*ilkum* ise, "tımar (arazisi) sahibi" veya "tımarın adamı" olarak tanımlanmıştır.[80] Bu anlamda *ilkum* ve *šahhan* terimleri arasında bir bağ kurulmaya çalışılmış ve *šahhan* (işletilen araziye

[78] Erdal Doğan, 2008,s.223.
[79] Fatma Sevinç, 2008, s.25,26.
[80] Fiorella İmparati, 1992, s.212.; Fatma Sevinç, 2008, s.26., dn.82.

karşılık verilen arazi vergisi), ^{LÚ}*ilkum*'un üstlendiği "tımar hizmeti" olarak kabul edilmiştir.[81]

LÚ ^{GIŠ}*TUKUL*(ya da *LÚ* ^{GIŠ}*KU*)'un yorumu çok tartışılmıştır. Önceleri ^{GIŠ}*TUKUL* 'un "silah" olan anlamı temel alınarak bütün ifade "*silahların adamı, asker"* şeklinde çevrilmiştir.[82] Gurney'e göre, "silahlı adam" büyük ihtimalle askeri hizmet koşullarını yerine getirmeyi kabul etmiş bir askerdi[83]. Şayet bu tanımlamalar doğru ise *LÚ* ^{GIŠ}*TUKUL'*leri, üretimdeki aktif rolleri yanında askeri sefer zamanlarında da orduda aktif olarak savaşa katılan arazi sahipleri olarak değerlendirebiliriz.

Ancak bu ifadelerin görüldüğü Hitit metinlerinin özenli bir incelemesinden sonra Sommer, bunun askeri işlevi olan bir kelime olarak kullanılmadığını, tam aksine meslekî işlevi olan, meslek belirleyen terimlerle ilgili olarak ortaya çıktığını ve bir zanaat icra eden kişilere işaret edebileceğini belirterek ^{GIŠ}*TUKUL*'u, "silah ve (işte kullanılan) alet", *LÚ* ^{GIŠ}*TUKUL'*u ise zanaatkar olarak yorumlamıştır.[84]

Sedat Erkut, tam anlamı çokça tartışılan ^{GIŠ}*TUKUL* hakkında şimdiye kadar ortaya atılan fikir ve teklifleri kronolojik bir sırayla vermeye çalışmış ve Hititoloji dünyasında ^{GIŠ}*TUKUL'*un, genellikle "işçi, zanaatkar" olarak karşılık bulduğunu kabul etmiş ve bu kavramların da "sütçü, arıcı, ekmekçi, meyve ekicisi" gibi mesleklerin ortak adı olarak somutlaştırılabileceği sonucuna varmıştır.[85]

Gerek *ilku* görevlileri ve gerekse ^{GIŠ}*TUKUL* görevlileri olmak üzere her iki insan gurubunun da kölelerden farklı olarak sadece *"hür"* insanlara verilen sorumluluklar taşıdıklarını, M.Ö. 13. ve 12. yüzyılda Kargamış'ın yetkisi altında ve Hitit İmparatorluğu'nun vasalı olan, Kuzey Suriye'de Fırat Nehri

[81] Esma Reyhan 1998 (b), s.482.
[82] Fiorella İmparati, 1992, s.213.; Esma Reyhan 1998 (b), s.482.
[83] O.R.Gurney, 1990, s.84.
[84] Esma Reyhan 1998 (b), s.483., dn.,12
[85] Sedat Erkut, 1990, s. 293,294.

kenarında bugünkü Meskene'ye lokalize edilen Emar'da gün yüzüne çıkarılan yazılı belgeler ortaya koymaktadır.[86]

Değerlendirmelerde kısmi farklar olsa da ^{GIŠ}*TUKUL* adamları, toprağa bağlı üretimin içinde yer almaları ve elde ettikleri kârın büyük çoğunluğunu askeriyenin hizmetine sunmalarından dolayı "devlete ait tarım arazilerini işleyen köylüler" olarak tanımlanabilir. İşledikleri topraklardan elde ettikleri kârlar ise üst düzey devlet görevlileri ve asillerin elde ettiği kârlarla karşılaştırıldığında onlara göre daha az kâr ettiklerini tahmin etmek yanıltıcı olmaz.

Zamanla *ilku* görevleri ile ^{GIŠ}*TUKUL* görevleri iç içe geçmiş, *ilku* adamları ile ^{GIŠ}*TUKUL* adamları ortaklaşa hareket etmeye başlamışlardır. Kanun kitabının 40. ve 41. maddelerinde bu iki görevlinin, *ilku* adamı ile ^{GIŠ}*TUKUL* adamının ortaklığından ve ortaklardan herhangi birinin kaybolması durumunda, toprakların bir diğerine devredilebildiğinden[87] söz edilmektedir. Böyle bir ortaklıktan bahsedilmesi, Sommer'in yukarıdaki ^{GIŠ}*TUKUL* ile ilgili tanımlamasını kısmen doğrular. Şayet bu tanımlama doğru değil de *"silahların adamı, asker"* olarak tanımlanır ise bu durumda askerlere de tarım arazisi tahsisatı yapıldığı anlamı çıkar.

§ 40.

(37) ták-ku LÚ ^{GIŠ}[KU har-]ak-zi LÚ IL.KI ti-it-ti-an-za nu LÚ IL.KI te-iz-zi

(38) ki-i ^{GIŠ}KU[-li]-me-it ki-i-ma ša-ah-ha-mi-it nu-za SA LÚ ^{GIŠ}KU A.ŠÀ H[I.A]

(39) an-da ši-j[a-at-t.]a-ri-ja-zi ^{GIŠ}KU -ja har-zi ša-ah-ha-na iš-š [a-i]

[86] Fatma Sevinç, 2008, s.26., dn.83.
[87] Fiorella İmparati, 1992, s. 58-63.; Avram Galanti, 1931,s.12,13.

(40) ták-ku ^{GIŠ}KU [-ma (mi-i)]m-ma-i nu A.ŠÀ $^{HI.A}$ ŠA LÚ ^{GIŠ}KU har-kán ta-an t[-ra-a)n-zi

(41) na-an LÚ^{MEŠ} URU-r [i a]n-ni-eš-kán-zi ma-a-an LUGAL-uš NAM.RA$^{HI.A}$ pa-a-i

(42) nu-us-ši A.ŠÀ $^{HI.A}$ [(pi-a)-zi na-aš ^{GIŠ}KU ki-ša-ri

---

37.Eğer bir za[naatçı(1) kay]bolursa (2) <ve> bir IL.KI (3) adamı <ona> ortak olmuş (4) <ise> ve (5) IL.KI adamı derse:

38. 'Bu benim zanaat (6) hakkım<dır>, ama (7) bu benim šahhan<ımdır>; o zaman zanaatçının ekin alanlarını

39. mühür altında (8) elde eder ve zanaatçı hakkını elinde tutar ve šahhan'ı ifaya dev[am] eder.

40. [Ama] eğer zanaatçı hakkını reddederse (9) o zaman zanaatçının (10) ekin alanlarını boş ilan eder[ler] (11).

41. ve kent adamları (12) onu işlerler. Eğer (13) kral bir sivil tutsak (14) verirse,

42. o zaman ona ekin alanları tahsis edilir (15) ve o zanaatçı olur (16).

§ 41.

(43) ták-ku LÚ IL.KI har-ak-zi nu LÚ IL.KI ti-it-ti-an-za nu LÚ ^{GIŠ}KU te-iz-zi

(44) ki-i ^{GIŠ}KU- li-me-it ki-i-ma ša-ah-ha-me-it nu-za ŠA LÚ IL.KI A.ŠÀ $^{HI.A}$

(45)an-da ši-ja-at-ta-ri-i-e-iz-zi nu ^{GIŠ}KU har-zi ša-ah-ha-an [(-na)]

(46) is-ša-i ma-a-an ša-ah-ha-an mi-im-ma-i nu ŠA LÚ IL.KI A.ŠÀ [($^{HI.A}$)]

(47) I.NA E.GAL^{LIM}. da-an-zi ša-ah-ha-an-na har-ak-zi

---

43. Eğer bir IL.KI adamı kaybolursa ve <bu> IL.KI (2) adamı <bir zanaatçıyla> ortak <ise> ve zanaatçı derse:

44. 'Bu benim zanaatçı hakkım <dır>, ama bu benim šahhan <ımdır>; o zaman IL.KI adamının (3) ekin alanlarını

45. mühür altına alır ve (4) zanaatçı hakkını elinde tutar ve šahhan'ı

46. ifaya devam eder. Şayet šahhan'ı reddederse, o zaman IL.KI adamının ekin alanlarını

47. saray için (5) alırlar (6) ve (7) šahhan biter.

Maddelere göre ortaklardan birinin ortadan kaybolması durumunda diğer ortak, kaybolan ortağının arazilerine, ortağın söz konusu arazi(lerle) ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirmek şartıyla sahip olabilirdi (madde 40, dizin 37.38.39.). Fakat diğer ortak tarafından bu yükümlülüklerin reddedilmesi durumunda ise araziler boş ilan edilmekte (madde 40, dizin 40), ancak arazilerin yeni durumuyla ilgili dikkate değer iki farklı durum ortaya çıkmaktaydı:

Bu durumlardan birincisi; ^{GIŠ}*TUKUL* adamının boş ilan edilen arazilerini, *LÚ^{MEŠ} URU*-ri "kent adamları" işlemektedir (madde 40, dizin 41). Muhtemelen bu durum, arazinin boş kalmaması, üretimin düşmemesi için kralın bu arazileri yeni bir tımar adamına (*LÚ ^{GIŠ}TUKUL)* tahsis etmesine

kadar geçerliydi. Ancak bu ifadeden, *LÚ^{MEŠ} URU*-ri(kent adamları)'lere de arazi tahsisi yapıldığı anlamını çıkarabiliriz. Diğer yandan aynı maddede "*Eğer kral bir sivil tutsak verirse, o zaman ona ekin alanları tahsis edilir ve o zanaatçı olur."* İfadesiyle ise, -burada bahsedilen sivil tutsaklar savaşlarda fethedilen ülkelerden getirilen NAM.RA'lar idi- NAM.RA'lara toprak tahsisatının yapılması ve zanaatçı olmaları, yukarıda bahsettiğimiz üretime doğrudan katılarak ''hür'' olmak şartını yerine getirmeleri sebebiyle – eğer köle olarak değerlendiriliyorlar ise- kölelikten çıkarıldıkları hükmüne varabiliriz.

İkinci durum ise; ^{LÚ}*ilku* adamının boş arazileri, doğrudan saray tarafından geri alınmaktadır (madde 41, dizin 47). Diğer bir ifadeyle saray tarafından tahsis edilmiş araziler, (muhtemelen yeni tahsis yapılana kadar) yine sarayın kontrolü altına girmektedir.

Öte yandan bu iki duruma paralel olarak Oliver Robert Gurney, *ilku* görevini icra edenlerin ünvanlarını kraliyetten, ^{GIŠ}*TUKUL* görevini icra edenlerin ise yerel otoriteden türemiş olduğuna dikkat çeker.[88] Gerçekten de bu durumu madde 40 ve madde 41 ispat eder niteliktedir. Madde 40'ta ^{GIŠ}*TUKUL* adamı ($^{LÚ\ GIŠ}$*TUKUL*) 'nın toprağı işlemeyip geri bırakması ve ortağı(^{LÚ}*ilki*)'nın görevlerini yerine getirmemesi halinde, *"ve kent adamları onları işlerler"* ifadesiyle toprağın yerel güçlere geri döndüğü; madde 41'de ise *ilki* adamı *(^{LÚ}ilki)'*nın ortadan kaybolması ve ortağı($^{LÚ\ GIŠ}$*TUKUL*)'nın da görevlerini yerine getirmemesi halinde ise *"Şayet šahhan'ı reddederse, o zaman ilki adamının ekin alanlarını saray için alırlar ve šahhan biter"* ifadesiyle, söz konusu toprağın saraya geri döndüğü[89] ifade edilmektedir.

Bir *ilki* görevlisinin statüsünün bir ^{GIŠ}*TUKUL* görevlisinin statüsünden - görevi hangi otoriteden aldıklarından başka- çok farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Zaten sarayda ve tapınak yapılarında ya da kraliyet

[88] O.R. Gurney, 1990, s.84.
[89] Fiorella İmparati,1992, s.59-61. ; Avram Galanti, 1931,s.12,13.

mensubu saygın kişiler ve kıdemli memurların veya yerel memurların mülklerinde çiftçilik yapan bütün aileler, gruplar ya da şahıslar, resmi olarak "*saray hizmetlileri"* olarak kabul ediliyorlardı.[90] Ancak üst düzey devlet görevlilerine ve asillere verilen topraklar olan *ilki* topraklarıyla gelirleri kıyaslandığı zaman, ^{GIŠ}*TUKUL* görevlisine verilen toprakların gelirlerinin daha az olduğunu[91] belirtmek isteriz. Öte yandan bu iki görevlinin ortaklığa tabi tutulmaları, ortağı toprağı işlerken ^{GIŠ}*TUKUL* görevlisinin savaşa gidebilmesine imkan sağlaması ve savaştan dönmemesi durumunda ise arazi işletme koşullarını yerine getirme sorumluluğunu ortağının üstlenmesi[92]nden başka, sarayın kendi adamı olan ^{LÚ} *ilki* 'nın, yerel otoritenin adamı olan $^{LÚ\ GIŠ}$*TUKUL* 'un ve dolayısıyla onun nezdinde yerel idarenin faaliyetlerinden haberdar olmak ve kontrol altında tutmak amacıyla yapılan, politik bir uygulama olabileceğini de akla getirmektedir.

Tarım (arazisi) edinme konusu ile ilgili olarak, bir ^{GIŠ}*TUKUL* adamı ile bir *ilki* adamının ortaklık koşulları Hitit Kanunu'nun 53. maddesinde verilmektedir.[93]

§ 53.

(9) ták-ku $^{LÚ\ GIŠ}$*KU Ú* ^{LÚ} HA.LA-*ŠU ták-ša-an a-ša-an-z[(i ma-a-ni-za i-da-a-la-u-e-eš-ša-an-zi)]*

(10) ta-az É-ZU.NU šar-ra-an-zi tak-ku gi-im-ma-ra[(-aš-ša-aš 10 SAG.DU $_{7}$ *SAG.DU)]*

(11) $^{LÚ\ GIŠ}$*KU da-a-i Ú* $_{3}$ *SAG.DU* ^{LÚ} HA.LA-*ŠU da-a-i* $GUD^{HI.A}$ *[(*$UDU^{HI.A}$ *gi-im-ma-ra-aš-ša-aš)]*

[90] Jak Yakar, 2007, s. 51.
[91] Fatma sevinç, 2008, s.27.
[92] Jak Yakar, 2007, s. 226
[93] Fiorella İmparati, 1992, s.72,73. ; Avram Galanti, 1931,s.16.

(12) QA.TAM.MA šar-ra-an-zi tak-ku NİG.BA LUGAL TUP.Pİ ku-iš-ki! har-z[(i ma-a-an-za)]

(13) A.SA$_{HI.A}$-na ka-ru-u-i-li-in šar-ra-an-zi U NİG.BA $_2$ QA.TAM [(LÚ ^{GIŠ}KU da-a-i)]

(14) Ú $_1$ QA.TAM LÚ HA.LA- *ŠU da-a-i*

---

9. Eğer bir zanaatçı ve onun hissedarı (2) birlikte bulunuyorlarsa, aralarında (3) düşman oldukları (4)

10. ve evlerini (5) bölüştükleri (6) zaman, eğer onların ekin alanlarında (7) on kişi (8) <varsa>, yedi kişiyi

11. zanaatçı alsın ve üç kişiyi (8) onun 'hissedar'ı alsın; ekin alanlarında (7) öküzleri <ve> koyunları

12. aynı şekilde bölsünler (6). Eğer kralın bir armağanını (9) bir <tanıtma belgesinin> levhasıyla biri elinde tutarsa (10) ve (11) şayet

13. eski bir ekin alanını (12) bölüşürlerse (6), o zaman armağanın iki bölümünü zanaatçı alsın (13),

14. ve bir bölümünü onun 'hissedar'ı alsın.

Gerek ^{GIŠ}*TUKUL* adamını ve gerekse *ilki* adamının her ikisinin de hizmetleri karşılığında saraydan veya yerel bir otoriteden tarım arazileri almaları nedeniyle bu tür girişimler, sisteme katılan bütün tarafların çıkarına olmalıydı. Bu ortaklık, ortağı toprağı işlerken ^{GIŠ}*TUKUL* görevlisinin savaşa gidebilmesine imkan sağlamaktaydı. Bir $^{LÚ\ GIŠ}$*TUKUL*'un savaştan dönmemesi durumunda ise tımarın koşullarını yerine getirme sorumluluğunu

ortağı üstleniyordu.[94] *ilki* görevlisi de ortadan kaybolursa arazi tahsisi iptal ediliyordu ve yeniden tahsis edilinceye kadar, kaynağı olan yerel otorite veya sarayın uhdesine geri dönüyordu.[95] Sarayın böyle bir arazi tahsisini iptal etmesi halinde, söz konusu tarla, *luzzi* hizmeti olarak tekrar bütün bir köy ya da şehir topluluğunun sorumluluğuna veriliyordu. Bu durumda araziye ekilmesi için gereken tohumlar çiftçiler tarafından değil, devlet *Mühür Evi* tarafından karşılanıyordu.[96] Buradan anlaşıldığı üzere toprakların çeşitli sebeplerle boş kaldığı ve işlenmediği durumlar da söz konusu olabiliyordu. Bunun sebepleri ise düzenli olarak her yıl düzenlenen askeri seferlerde ve salgın hastalıkların sebep olduğu toplu ölümler dolayısıyla kaybedilen işgücü ile bazen de köylünün arazisini terk edip gitmesiyle toprağın boş kalması şeklinde olabiliyordu.[97] Böyle durumlarda devletin -temel üretim kaynağı olması münasebetiyle- toprağın boş kalmaması için faaliyette bulunduğu görülmektedir. Devlet, bir taraftan çeşitli sebeplerle tahsisi iptal edilen arazinin tekrar ekilebilmesi için gerekli olan tohumları devlet mühür evinden verirken, diğer taraftan da söz konusu tarım arazisinin işletilmesi için gerekli olan işgücü temin etme yoluna gitmişti ki, aşağıda ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz savaşlardan tutsak olarak getirilip ülkede işgücü olarak istihdam edilen NAM.RA'lar, bu işgücü temininde en çok başvurulan yöntemdi.

Yapılan toprak tahsisinin el değiştirdiği durumlar da vardı ki böyle durumlarda arazinin asıl sahibi olarak krala danışmak ve kralın belirleyeceği mükellefiyet(ler)i üstlenmek mecburiyeti vardı. Hitit Kanunu'na paralel metin XXXXIX B'de bu durum açıklanmaktadır.[98]

§ XXXXIX B.

ták-ku LÚ ^{GIŠ}KU

[94] Jak Yakar, 2007, s. 226.
[95] İmparati,1992, s.58-61. ; Avram Galanti, 1931,s.13.
[96] Jak Yakar, 2007, s. 227.
[97] Fatma sevinç, 2008, s.27.
[98] İmparati,1992, s.114-117.

(31) A. ŠÀ-*ŠU hu-u-ma-an-da-an ku-iš-ki wa-a-ši* LUGAL-*un*

(32) pu-nu-uş-ša-an-zi nu ku-it LUGAL-*uš te iz-zi nu a-pa-a-at*

(33) lu-uz-zi kar-ap-zi ták-ku A.ŠÀ$^{HI.A}$ *ku-e-el-la pa-ra-a wa-a-ši*

(34) lu-uz-zi Ú.UL kar-pi-i-e-iz-zi ták-ku A.ŠÀ A.GÀR! *har-kán-za*

(35) na-aš-ma-aš-ši LÚ^{MEŠ} URU^{LIM} *pi-an-zi lu-uz-zi i-ja-zi*

Eğer bir zanaatçının

31. bütün <onun> alanını biri satın alırsa, kral

32. soruştursun ve kralın söylediği o şeyi o

33. luzzi'yi yerine getirsin (3). Ve eğer onun ekin alanları dışında <başka ekin alanları> satın alırsa,

34. luzzi'yi yerine getirmesin. Eğer ekin alanları bütünü boş <ise>,

35. ya da ona kentin adamları <onu> verirlerse, luzzi'yi yerine getirsin.

Tahsisatın el değiştirdiği durumlarda krala danışmak ve kralın belirleyeceği mükellefiyet(ler)i üstlenmek mecburiyetinin olması, yukarda da belirttiğimiz devletin merkezi yapısının bir sonucu olarak, kralın ülke idaresindeki kontrolünü her durumda elinde bulundurmak istemesinin bir sonucu ve göstergesidir.

İster *ilki* adamları ister ^{GIŠ}*TUKUL(*^{GIŠ}*KU)* adamları tarafından işlensin, ekilebilir tarlalar, bağlar, bahçeler ve otlaklar Hitit krallığının ve toplumunun

birinci dereceden geçim ve hayat kaynaklarıydı. Ve böyle bir ekonomik sistemin temelinde, Hitit metinlerinde *É*[99] Sümerogramı ile ifade edilen, Hititçesi, *parn-, pir* olan ve toprakların doğrudan üretime katılmasını sağlayan, Hitit ekonomisinin bel kemiği ve en küçük birimi olan, *"Çiftlik"* [100]'ler vardı.

Ataerkil[101] bir aile yapısıyla organize olmuş olan bu tarımsal işletmeler, Hitit metinleri açısından bakıldığında genellikle bir ailenin barındığı ve hayatını devam ettirdiği, günümüzdeki anlamıyla bir yuva kavramından çok, bizzat ev halkının da içinde yer aldığı bir üretim mekanizması, bir işletmeydi ve ellerinde bulunan üretim araçlarının (tarlalar, bağlar, bahçeler, otlaklar, hayvanlar) oranına göre de, zengin, orta halli ve yoksul olarak sınıflandırılabilecek durumdalardı.[102]

İşletmeleri oluşturan ailelerin niceliklerine gelince; 7-8 kişiden oluşan çekirdek ailelerin yanı sıra, işletilen araziyi ortaklaşa sahiplenen evli oğullar ve kardeşler gibi, akrabalığı olan birkaç çekirdek aileden oluşan geniş aileler de vardı.[103]

Çiftlik'lerdeki çalışabilir işgücü sayısı ne olursa olsun işlerin iyice yoğunlaştığı ve aile bireylerinin işlerin altından tek başlarına kalkamayacağı hasat mevsimlerinde geçici işçi kiralandığı da bilinmektedir. Bunlar, çalıştıkları süre boyunca *çiftlik* reisinin emrine girip, işler bitince de bağlarını koparan, belirli bir ücret karşılığında *"mevsimlik işçi"* olarak çalışan özgür insanlardı.[104] İşçi kiralama işlemi azımsanmaycak yoğunlukta olmalı ki bu durum Hitit kanunlarının muhtelif maddelerinde yer almaktadır. Hitit

---

[99] É (Bétum) kelimesi metinlerde değişik anlamlarda geçmektedir. Bunlar*: "ev, tapınak, saray, havyalar için ahır, oda, taşıma kabı, yer, alan, aile ve çiftlik" dır. Ayrıntılar için bakınız:* CAD B, s.282 vd.

[100] Jak Yakar, 2007, s.58.; Fatma Sevinç, 2008, s.17.

[101] Hitit haneleri baba soyu üzerine kurulmuştu ve başında bulunan en yaşlı üye, en büyük otoriteyi teşkil ediyor ve "ev" ekonomisinin getirdiği nimetlerden yararlanıyordu. Devamı için bkz. Jak Yakar, 2007, s.59 vd.

[102] Fatma Sevinç, 2008, s.17.

[103] Jak Yakar, 2007, s.58.

[104] Fatma Sevinç, 2008, s.19., dn., 42.

Kanunlarının 150 ve 158. Maddeleri [105] , işçi kiralamasını detaylarıyla vermektedir:

§ 150.

(32) ták-ku LÚ ku-uš-ni ti-ja-zi A.N[(A I)]TU.I.KAM .. GİN.GİN KÚ.BABBAR pa-a-i

(33) ták-ku SAL-za ku-uš-ni ti-ja-zi [(A.NA ITU.I.KA)M .. GİN.GİN KÚ.BABBAR pa-a-i]

---

32. Eğer bir adam (2) ücret karşılığında girerse <=işe girerse> (3), bi[r ay için .. şekel gümüş versin (3)].

33.eğer bir kadın ücret karşılığında girerse <=işe girerse> (3), bir ay için [.. şekel gümüş versin (4)].

§ 158.

(6) ták-ku LÚ-aš ku-uš-ša-ni-i ti-ja-zi še-e-pa-an

(7) iš-hi-an-za- GIŠMAR.GİD.DA$^{HI.A}$ *e-ip-zi* É.IN.N[(U.DA)]

(8) iš-tap-pi KIŠLAH-*an wa-ar-ši-ja-an-zi* ITU.[($_3$.KAM)]

(9) $_{30}$ PA SE ku-uš-ša-nı-ıš-šı-ıt ták-ku SAL-ZA …

(10) ku-uš-sa-ni ti-ja-zi ŠA ITU.$_2$.KAM $_{12}$ *PA ŠE pa-a-i*

---

[105] Fiorella İmparati, 1992, s.146-149. ; Avram Galanti, 1931,s.31,32.

6-7. Eğer bir adam (1) ücret karşılığında girerse, ekin demetleri (2) bağlanır (2), nakil arabaları <üstüne onları> alır (3), saman evi<ne> <=ambara>

8. <onları> kapatır (4), harman için yer temizlenir, [(üç)] ay için

9. onun ücreti otuz PA buğday <dır>. Eğer bir kadın ürün kaldırma için/sırasında

10. ücret karşılığında işe alınırsa, iki ay için (6)<işveren> on iki PA buğday versin (7).

Özellikle 158. Paragraf, kiralanan işçinin kiralama ücretini hukuken bir standarda bağladığı gibi, çalışma zamanını ve yapacağı işleri de belirterek her iki tarafın da mağdur olmamasının önüne geçecek kadar ayrıntılı bir biçimde ifade edilmiştir.

Tarım işletmeleri, gerektiğinde işçi kiralamalarının yanında hayvan kiraladıkları da oluyordu. Hitit kanun kitabının 151. maddesi hayvan kiralanmasına şu şekilde açıklık getirmektedir:

§ 151.

(34) ták-ku GUD.APIN.LAL *ku-iš-ki [(ku-uš-ša-ni-iz-zi)]*

(35) A.NA ITU.I.KAM I GİN.GİN [KÚ.BABBAR pa-a-i tak-ku GUD.AB k(u-iš-ki)]

(36) Ku-uš-ne-iz-zi A.N[(A ITU.I.KAM ½ GİN K) Ú.BABBAR pa-a-i]

34. Eğer bir saban öküzünü biri kiralarsa,

35. bir ay için bir şekel [gümüş versin;eğer bir ineği(2)] biri

36. kiralarsa, bir ay için yarım şekel gü[müş versin].

Çiftlik'lerin işçi ve hayvan kiralamış olmaları, birer işletme olarak -mülkiyeti kendilerine ait olmasa bile- elde ettikleri tarım arazilerinden azımsanamayacak kadar bir gelir elde ettiklerini düşündürmektedir.

Çiftlik'lerin idari anlamda birbirleriyle olan bağımlılık yapılanmalarına baktığımızda *Çiftlik*'ler arasında da bir hiyerarşi vardı. Küçük ölçekli bir ev, büyük bir evin çatısı altında ve ona bağlı olarak üretim yapabildiği gibi; küçük ya da büyük olsun herhangi bir "*Çiftlik*", doğrudan saraya, tapınağa veya asil tabakadan birine bağlı olarak üretim yapabiliyordu[106]. Bu durumda ülkenin bütün üretim kaynaklarının ve bu kaynaklarda çalışanların, devletin organizasyonunda ve sıkı denetiminde olduğunu bir kez daha vurgulayabiliriz.

Kült idaresiyle ilgili bazı metinlerin yanı sıra toprak bağışı ve adak metinleri, aile ve personel listeleri, "*Çiftlik*" idaresi ve ekonomisinin işgücü potansiyelinin nasıl bir araya geldiğine dair bilgi vermektedir.

Örneğin kendisi bir rahibe olan saraylı kadın Kuwatalla'ya yapılan toprak bağışını konu alan metin[107] , toplam 110 personeli barındıran 13 tane evden söz etmektedir. Bu evlerden 11 tanesi Şuppiluliuma adına mutfakta görevli bir ağaç tablet yazarına, 2 tanesi de saraydaki dokumacıların başı Hantapi'ye aittir.

Metinde yer alan Hantapi'ye ait iki evden birini inceleyelim:

---

[106] Fatma Sevinç, 2008, s.17.
[107] Ahmet Ünal, 2007, s.67., dn. 69.

"Tiwatapara'nın mülkü: bir adam, Tiwatapara; bir oğlan Hartuvanduli; bir kadın Azzia; iki kız Anitti ve Hantawiya; (toplam) beş kişi; iki öküz, yirmi iki koyun, altı koşum öküzü… on sekiz dişi koyun ve koyunlarla iki dişi kuzu ve koçlarla iki yavru koç; on sekiz keçi ve keçilerle dört yavru keçi ve erkek keçiyle bir yavru; (toplam) 36 küçük baş hayvan: bir ev. Öküzler için bir otlak, Parkalla kasabasında bir dönüm çayır. Hanzusra kasabasında Hantapi mülküne ait 3.5 dönüm üzüm bağı, içinde 40 elma ağacı,42 nar ağacı"[108]

Burada gördüğümüz asil bir kadına bağımlı hale getirilmiş iki büyük toprak sahibinin (dokumacı başı Hantapi ile mutfakta görevli bir ağaç tablet yazarı) çatısı altındaki "*Çiftlik*" 'ler ve giderek büyüyen bir zincirin halkaları görünümündeki yapılanmadır. Bu yapılanmadaki "*Çiftlik*", bir çekirdek aile görüntüsüyle bu zincirin en küçük halkasını oluştururken; saray ya da tapınak ise zincirin en büyük halkasını oluşturuyor olmalıydı.

İmparatorluk Dönemi'nde hüküm sürmüş olan kral çifti III. Hattušili ve Puduhepa döneminde (M.Ö. 1275-1250), Kraliçe Puduhepa'nın gerçekleştirdiği adaklar, "*Çiftlik*" 'lerin üretici güç olarak tanzim edilişini belgeler niteliktedir. Puduhepa, kocası III. Hattušili'nin sağlığına kavuşması için Tanrıça Lelwani'nin kültüne adaklarda bulunmuş ve bu adakları yerine getirirken tanrıçaya vakfedilmiş birkaç ekonomik birime, yani "*Çiftlik*" 'e personel tahsis ederek, kültü yeniden yapılandırmıştır[109].

Adak metni şöyledir:

"Hatti Ülkesi'nin büyük kraliçesi, Kummanni kentinin kız evladı Puduhepa şöyle der: Hanım efendim Tanrıça Lelwani'ye (eşim) kralın hayatı uğruna (şöyle bir) adak sundum: Efendim tanrıça, eğer sen (eşim) kralı uzun yıllar sağlam ve sağlıklı tutarsan ve eğer o, sen tanrıça(sının) huzurunda uzun yıllar ileri geri hareket edebilirse, sen tanrıçaya yıl be yıl gümüşten

[108] Metnin tercümesi için bkz. Trover Bryce, 2003, s.90 ve dn., 112.
[109] Fatma Sevinç, 2008, s.18., dn. 37.

yapılmış yıl modelleri, gümüşten ve altından ay modelleri, altından gün modelleri, altından kase, altından kralın başını [yaptıracağım] … ister 50 koyun, ister 100 adet koyun olsun vereceğim. (rakamın) önemi yoktur. Niwa isimli bir bayanın kızı Abba'nın bir kız çocuğu öldü. Dudu? İsimli bir oğlan çocuğu. Toplam 4 baş nüfus, kadına esir (tutsak) olarak verilmiştir. Sayım işi önceleri yapılmıştır. Bayan Şauşgatti'nin Mamma isimli kızı, onun Tešmara ve Yarraziti isimli iki oğlu; toplam4 baş nüfus … bayan Mamma'ya esir (tutsak) olarak verilmiştir. (Rakam) eskiden hesaplanmıştır. Üretici olarak onun bir adet peynir yapıcısı vardır. … isimli kızı ^{D}GE$_{6}$-wiya, … ve Penizzu isimli iki oğluyla birlikte toplam 4 baş nüfus bay Tuin[..'e[verilmiştir]. Kölesi de Zui[..]'nin evinin içindedir."

Tanrıça Lelwani'nin adak metninden anlaşıldığına göre, NAM.RA takviyesi ile üretim gücü artırılan söz konusu bu "*Çiftlik*" ler, uzun süre kendi haline terk edilmiş, aile üyelerinden birkaçı eksilmiş ve yalnızca 4-8 personele sahiptirler[110]. Bu arada hemen şunu da belirtmeliyiz ki, Kraliçe Puduhepa'nın, kocasının sağlığı için yaptığı adaklar bir yana, Tawananna(Egemen Kraliçe) [111] olarak idari anlamda bir ekonomik organizasyon işine de el attığı görülmektedir.

Bu noktada, Hitit toprak sisteminde, toprağın işletilmesinde ve üretimin gerçekleştirilmesinde işgücü varlığı olarak son derece aktif bir rol oynayan NAM.RA'ları (Hititçesi *arnuwala*), konumuz itibariyle inceleyelim.

Yukarıda tarımın, Hitit devletinin ve toplumunun birinci dereceden geçim ve hayat kaynakları olduğunu ve tarım ekonomisinin temelinde de toprakların doğrudan üretime katılmasını sağlayan, Hitit tarım ekonomisinin bel kemiği ve en küçük birimi olan *Çiftlik*'ler olduğunu belirtmiştik. İşte ortalama 7-8 kişilik personele sahip olan bu *Çiftlik*'lerde nüfus azaldığında,

[110] Fatma Sevinç, 2008, s.19.
[111] Tabarna ünvanlı Hitit Büyük Kralı'nın yanında, Tawananna (Egemen Kraliçe) ünvanını taşıyan ve eşinin tüm devlet işlerinde bağımsız ve yasal bir yeri vardı… Tawananna konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Esma Reyhan, 1998 (a), s.196-198.

NAM.RA bağışı ile denge sağlanıyordu. *Çiftlik'*lere yapılan bu personel ilaveleri, Hitit metinlerinde Sümerce bir kelime olan NAM.RA ile ifade bulan, Hititçesi *Arnuwala* olan "savaş tutsakları/sürgünler" ile sağlanmaktaydı[112]. Bu insanlar, Hititlerin, fethettikleri topraklardan sürüp Anadolu içlerine getirdikleri ve ihtiyaç dahilinde istihdam ettikleri canlı ganimetlerdi. Bunlar kral tarafından işçi olarak tarım işletmelerine ya da tapınaklara tahsis ediliyor ve hiç kimsenin mülkiyetine verilmiyor kralın kontrolü altında tutuluyorlardı. Herhangi bir hareket özgürlükleri yoktu. İşçi olarak yerleştirildikleri tarlalardan veya tapınaklardan çıkmaları kesinlikle yasaklanmış, ülkelerine veya bir başka yere gidemiyorlardı. Öyle ki bir başka ülkeye kaçmaları durumunda geri alabilmek için o ülkeye diplomatik yollardan baskı bile uygulanıyordu.[113] O halde bu insanların Hitit ülkesindeki tarımsal işgücü ihtiyacını önemli ölçüde giderdikleri muhakkaktır. Bundan yola çıkarak NAM.RA'ların tapınağa veya saraya ait arazilere yerleştirildikleri gibi bunun yanı sıra devletin vergi karşılığı işletilmek üzere toprak tahsis ettiği tarım arazilerini işleten *Çiftlik"*lerin de işçi olarak çalıştırmak üzere NAM.RA'lardan da faydalandıkları kanısına varabiliriz.

Babil, Asur krallarının yaptığı gibi Hitit kralları da sefer düzenleyip yendikleri ülkelerin halkını yurtlarından uzaklaştırıp kendi ülkesindeki bölgelere yerleştiriyorlardı. Böylece bir taraftan yenilen düşman memleketlerinin insani güçleri zayıflatılırken diğer yandan da kendi memleketinin ekonomik faaliyetleri için işgücü temin ediyor, ayrıca yerli halkının bir kısmını da savaşlarda kullanabilme imkânı sağlıyorlardı.[114] Zaten Hitit tarihini, kuruluşundan, hakimiyet sahasını en yüksek seviyeye çıkardığı M.Ö. 13. yüzyıla kadar toplumun ve ekonominin yapısını şekillendiren hemen hemen her yıl yapılan savaşlar belirlemiş, yakıp yıktıkları ülkelerden ganimet olarak sadece değerli eşya değil, sürü hayvanları ve sivil esirler de getirmişlerdi.[115] Bu yönüyle bakıldığında, ekonomisi tarıma bağlı olan Hititler

[112] Sedat Alp, 1949, s.245-270.
[113] Esma Reyhan, 2009, s.162., dn.21.
[114] Sedat Alp, 1949, s.253.
[115] Jak Yakar, 2007, s. 56.; Esma Reyhan, 2009, s.162., dn.23.

için savaş, savunmadan veya yeni topraklar kazanmadan başka bir anlam kazanmış, ekonomik bir faaliyet şeklini almıştır denilebilir.

Hitit kralları yıllıklarında, savaşlarda yendikleri ülkelerden oldukça çok miktarda NAM.RA getirdiklerini ifade etmektedirler. II. Muršili'nin, *"Ve Arzawa ülkesini yendim. Ve ben majeste o (ülkedeki) NAMRA'ları saraya getirdim. Ve onların tamamı 66.000 NAM.RA'dır. Hattuşa beyleri'nin, yaya askerlerin ve arabalı savaşçıların götürdükleri sivil tutsakların, sığır ve koyunların miktarını saymak imkansızdır. "* [116] sözleri, bu ifadelere bir örnektir. Ancak II. Muršili'den yola çıkarak Hitit krallarının bu sayıları biraz abartmış olabileceği kanaatindeyiz. Çünkü Ahmet Ünal'ın da belirttiği gibi o zamanın nüfus yapısı dikkate alındığında bu sayı oldukça fazladır. Şöyle ki, getirilen NAM.RA'ların getirildikleri Hitit ülkesinde çalıştırılacakları hesaba katılarak sadece olgun yaştaki ve eli iş tutan erkeklerden seçildikleri dikkate alınırsa bu rakam yarım milyon insanı etkilerdi ki bu da bütün batı Anadolu halkı demekti.[117] Öte yandan getirilen NAM.RA'ların sayısı konusunda şayet bir abartma varsa bu abartı, Hitit kralların dış ülkelere karşı bir meydan okuma ve gözdağı; ülke içinde ise hem siyasi olarak hem de halkın son derece ihtiyaç duyduğu işçi ihtiyacını gidermek amacıyla bedava işgücü getirip halka sunarak, Hitit toplumunu ekonomik ve sosyal yönden güçlendirmek böylece halkın gözündeki değerlerini artırıp, halkın kendilerine olan güven ve sadakatini yükseltmek ve pekiştirmek gibi amaçlar hedeflenmiş olabilir. Yine de amaçları her ne olursa olsun kralların getirdikleri NAM.RA'ları beyan etmeleri ve hatta rakam vererek övünmeleri, NAM.RA'lara verdikleri önemin göstergesidir denilebilir.

Çiftliklerde çalıştırılan personel ve ırgatların en başında, kuşkusuz tımar yükümlülüğünü üstlenen kişilerin aile bireyleri yanında, işte bu NAM.RA'lar geliyordu. Arazinin büyüklüğüne ve verimliliğine göre geçici işçi kiralanabilinmekle beraber devlet, hem verimi hem de alacağı verginin

[116] Esma Reyhan, 2008, s.52., dn.10.
[117] Ahmet Ünal, 2005, s.147.

(*šahhan ve luzzi*) miktarını artırabilmek için çoğu kez karın tokluğuna yani bedavaya çalıştırılan bu işçileri çiftliklere dağıtıyordu. NAM.RA'ların listelerinin tutulduğu metinlerden bir tanesinin verdiği bilgiler, çiftliklere kaçar kişi olarak dağıtıldıkları hakkında bilgiler vermektedir.

Metnin bir bölümünü örnek verelim:

"Ušhaniya kentinde kral şöyle bir karar aldı: İçlerinde otuzar köle (NAM.RA) bulunan iki hane. … evi. Kipitta kentinde kral Güneş Tanrısı için şunu belirledi: İçinde 10 köle bulunan bir ev. … Kral Hanhana(?)'lı insanları Innarauwa'ya verecektir. 4 koşum öküzü, … Ušhaniya kentinden 100 adet koyunu (da) birlikte verecekler(?). Tuz işçilerine ait 100 adet koyun. … 20 keçiyi Pihanaya kırlardan temin edecektir. Ziraat aletlerini yapacaklardır. 15 (ölçek?) ürün verecektir(?). Tenizida kentinde Tanrı Pirwa için kral şunu belirledi: Her birinin içinde onar köle bulunan 4 hane; çobanları, atları, 4 sığır, 30 koyunu Tummana kralı (beyi) temin edecektir. 30 ölçek hasılatı vardır(?). Piddaniya kentinde kral Tanrı Pirwa için şunu belirledi: İçinde 10 köle bulunan bir hane. Šarmanzana köyü sakinleri. İçlerinde yirmişer köle bulunan 2 hane. Daharili adamları … İçinde 10 köle bulunan 1 hane. Rahip eskiden beri olanı(dır)?. Toplam olarak 4 hane 40 köle …. 20 koyunu Tummana kralı temin edecektir. 30 ölçek ürünü vardır(?)."[118]

Yukarıdaki belgenin de kısmen bilgi verdiği gibi çiftliklere dağıtılan NAM.RA'ların düşük sayılarda oluşmasından hareketle Hitit Ekonomik yaşamında büyük çiftliklerin olmadığı öne sürülmüştür.[119] Böyle bir görüşün doğruluk payı, Hititler'in yoğunlukla hüküm sürdüğü Orta Anadolu topraklarının, komşusu Mezopotamya coğrafyası düzlükleri gibi büyük çiftliklere imkan verecek nitelikte olmamasından dolayı mümkün olabilir. Ancak bu öngörüye sebebiyet verecek durum sadece yukarıda verdiğimiz metinde sözü edilen arazilerin küçük olmasından kaynaklanıyor olabilir. Yani

[118] Ahmet Ünal, 2007, s.72,73., dn.,81.
[119] Ahmet Ünal, 2007, s.73., dn.,83.

başka bölgelerde yer alan daha geniş çiftlikler ve dolayısıyla daha fazla NAM.RA tahsisatın yapıldığı geniş çiftliklerin olma olasılığı da pekala mevcuttur. Diğer taraftan söz konusu çiftliklere dağıtılan NAM.RA'lardan başka çiftliğin sahibi ve aile bireylerinin de çalıştıkları hesaba katıldığında çiftliklere dağıtılan köle sayılarının az olma sebepleri kısmen cevap bulmakla beraber, aile bireyleriyle birlikte 10 kölenin çalıştırıldığı çiftlikler pek de küçük sayılmazlar.

Hititler tarafından sefer düzenlenen anayurtlarından kopartılarak Anadolu'ya getirilen bu NAM.RA'lar çoğunlukla eli iş tutan erkeklerden oluşuyordu. Arazi ve otlaklar söz konusu olduğunda bu ırgatların topraklarla birlikte sayılmaları ve böyle muamele görmeleri de,[120] bunun kanıtı olarak değerlendirilebilir. Getirilen bu NAM.RA'ların, getiriliş amaçlarından birisi ve en önemlisinin Hitit ülkesinde tarımsal işletmelerde istihdam edilmesi olduğuna göre bu insanların erkeklerden tercih edilmesi son derece doğal ve mantıklıdır. Ancak getirilen ganimetlerden bahseden KUB XXVI 69,[121] NAM.RA'ların aynı zamanda kadın olabileceğini de göstermektedir:

10 nu-kan 2 XII Nam.RA ŞA [I]UR.SA[G]

11 I.NA [URU]I-ia-u$_2$-pa-pa EGIR-an [da-ah-hu-un]

12 II SAL [URU]I-u$_2$-mi-ia-tal-?-li$_2$?

13 II SAL [URU]I-u$_2$I? –te-li I SAL [URU]….]

14 II [SAL]E.PIŞ BA.BA.ZA E$_2$ [I D] XXX-SUM[X]

15 I ŞAL [URU]Za-al-pu-ut-ta EGIR-a[n da-ah-hu-un]

16 ŞU.NIGIN XX NAM.R[A.M]EŞ [URU]Dur-x [-ş]a?

[120] Ahmet Ünal, 2007, s.72,73., dn.,78.
[121] Metnin transkripsiyonu ve tercümesi için bkz. Sedat Alp, 1949, s.247-248.

"10 [I] UR.SAG'ın on iki NAM.RA'sını

11 İyaupapa şehrinde sonradan [aldım].

12 İ. Şehrinden iki kadın,

13 İ. Şehrinden iki kadın, [….] şehrinden bir kadın,

14 [I D] XXX-SUM'un evinden iki çorba (?)- hazırlayıcı kadın

15 (ve) Zalputta şehrinden bir kadın sonradan [aldım].

16 Ceman D. Şehrinden yirmi NAM.RA."

Metinde, getirilen NAM.RA'ların kadın oldukları aşikardır. Ancak bu durumun ihtiyaç dahilinde bir istisna olduğu ve getirilen NAM.RA'ların önemli bir çoğunluğunun –asıl getiriliş amaçlarına da uygun olarak- erkeklerden oluştuğu kanaatimizi yinelemek isteriz.

NAM.RA'ların hukuki durumu tartışılmıştır. III. Hattušili'nin Kaşka mıntıkasında bulunan veya bu bölgeye komşu olan Tiliura şehri ile akdettiği anlaşma KUB XXI 29[122] özel bir önem taşımaktadır. Bu anlaşmanın I. sütunu şu sözleri içermektedir:

11 [URU] Ti-li-u$_2$-ra-aš URU-aš IŞ.TU UD.KAM [I] Ha-an-ti-li

12 dan-na-at-ti-iš e-eš-ta na-an A.BI.IA

13 [I]Mur-ši-li-iš EGIR-pa u$_2$-te-it a-še-ša-nu-ut-ma-an [X]

[122] Metnin transkripsiyonu ve tercümesi için bkz. Sedat Alp, 1949, s.245-246.

14 na-a-vi SIG$_5$-in a-še-ša-nu-ut-ma-an a-pı$_2$-e-el [X]

15 IŞ.TU NAM.RA ^{GIŠ}KU tar-ah-ha-an-ti-it

16 an-na-al-li-uš-ma-kan$_2$ ku-i-e-eš LU$_2$.MEŞ [^{URU}Ti-li-u$_2$-ra $^{LÚ_2.MEŠ}$APIN.LAL]

17 EGIR-an e-šir na-aš-kan$_2$ ar-ha [da-ah-hu-un]

18 na-aş ^{D}UTU^{ŞI} EGIR-pa u$_2$-ua-t[e-nu-un]

19 na-aš EGIR-pa I.NA ^{URU}T[i-li-u$_2$-ra a-še-ša-nu-nu-un]

“11 Tiliura şehri Hantili

’nin gününden beri

12 boştu. Babam Murşili onu

13 tekrar inşa etti, fakat

14 onu iyice iskan etmedi. Onu

15 silah ile yendiği NAM.RA’ları ile iskan etti.

16 sonradan [çiftçi?] olan [Tiliura’nın]

17 eski sakinlerini çekip [aldım]

18 ve (ben) majeste, onları geri geti]rdim]

19 ve onları tekrar Tİ[liura]'da [iskan ettim]."

Bu metinde, Tiliura Şehri'nin, memleketlerinden koparılarak getirilen NAM.RA'larla iskan edilişi açıkça anlaşılmaktadır. Ancak, iskanın tamamen NAM.RA'larla mı yapıldığı; yoksa NAM.RA'ların yerli ahalinin yanında mı iskan edildikleri tam olarak anlaşılamamaktadır.

NAM.RA'ları birer *"devlet kölesi"* olarak tanımlayan Ahmet Ünal ise, tıpkı Eski Roma'daki büyük çiftliklerde (*latifundium*) kölelerin karın tokluğuna çalıştırıldığı gibi, savaşlarda işgal edilen düşman ülkelerinden getirilen on binlerce sürgün erkeğin Hitit ülkesindeki çiftlikler arasında paylaştırıldığını, NAM.RA'ların tamamen devlet kontrolünde hatta baskısı altında yaşamlarını sürdürmek zorunda olduklarını ifade eder[123]. Buna karşılık Erdal Doğan ise, bu insanların Roma'dakilerden farklı olduklarını, özgür bir kadınla evlenebilmeleri, kendilerine yapılan bir haksızlık durumunda, haksızlığı yapanın durumuna bakılmaksızın yargıya başvurabildiklerini belirterek, bu kişilere köle denip denmemesi noktasında tartışılması gerektiğini ifade etmektedir.[124]

Hukukî statüleri bir yana, başarılı Hitit askeri seferleri neticesinde getirilen bu sivil esirlerin[125] tarım ekonomisi içine çekilmesi, hiç şüphesiz kralın oldukça büyük arazi mülkleri tahsis ettiği arazi sahiplerinin de işine yaramış olmalıydı.

Her şeye rağmen Hititler'in NAM.RA'lara önem verdiği, devlet nazarında kısmen de olsa ayrıcalıklı bir yerinin olduğu görülmektedir. Şöyle ki bir şehrin isyanı esnasında bu şehrin erkeklerinin ölüm cezasına çarptırılması emredildiği halde NAM.RA'ların ise sadece Büyük Kralın huzuruna getirilmesinin emredilmesiyle yetinildiği görülmektedir:

---

[123] Ahmet Ünal, 2007, s.72.
[124] Erdal Doğan, 2008, s.223.
[125] Sedat Alp, NAM.RA'ların "Esir" olarak tercüme edilmesine karşı durmuştur. Ayrıntılar için bkz. Sedat Alp, 1949, s.246.vd.

25 ma-a-an-kan$_2$ KUR-ia-ma iš-tar-na I URU^{LUM} ua-nš-da[-a-i nu] KUR ^{URU}IŞ-mi-ri-ka an-da a-ar-te-ni ^{L}[^{U2}GAL.ŞU.NU]

26 IŞ.TU LU$_2$.MEŞ ku-en-te-en NAM.RA-ma MA.HAR ^{D}U[TU^{ŞI} u$_2$-ua-t]e-et-ten GUD.HI.A-ia UDU.HI.A šu-um-me-e-eš [e-ip-ten]

27 ma-a-an-kan$_2$ A.NA URU^{LIM} -ma iš-tar-na I E$_2$ ^{TUM} u[a-aš-da-a-i] a-pa-a-at E$_2$-ir LU$_2$.MEŞ-it a-ku SA[G.GIM$_3$.IR$_3$. MEŞ-ma MA-HAR ^{D} UTU^{ŞI}]

28 u$_2$-ua-te-et-ten GUD.HI.A-ma-za UDU.HI.A šu-me-e-eš e[-ip-ten ma-a-a]n I-EN LU$_2$-ma ua-aš-da-a-i na[-an ku-en-te-en]

"25 Eğer memleket içinde bir şehir günah [işlerse ve] (siz) işmirika memleketine varırsanız, [başlarını]

26 erkeklerle (birlikte) öldürün. Fakat NAM.RA'ları m[ajestenin] huzuruna [getir]in ve koyunlarla sığırları siz [alın].

27 Eğer şehir içinde bir ev gün[ah işlerse], o ev (halkı) erkeklerle (birlikte) ölsün. Fakat u[şakları majestenin huzuruna]

28 getirin ve sığırlarla koyunları siz a[lın]. Fakat [eğer] bir erkek günah işlerse, [onu öldürün]".[126]

Yine, bir Hitit kralının kale kumandanına emirlerini içeren fermanında, NAM.RA'ların yerleştirilmelerine ve tarımsal üretime katılmalarına yönelik olarak, tarımsal alanların tahsis edilmesi ve sayım yoluyla kayıt altına alınması, kullanım biçimleri ve süreleri ile verilen teşviklerin kapsamıyla ilgili emir ve talimatlar anlatılmaktadır:

[126] Metnin transkripsiyonu ve tercümesi için bkz. Sedat Alp, 1949, s.246-247.

"Eğer (diğer bir bölgeden alıp getirilen) bir göçmen ülke içinde oturuyorsa, onu erzak(?), tohumluk, sığır ve koyun (tahsis etmek suretiyle) gözet! Ona peynir, ayran(?) ve yün temin et! Eğer göçmen ülkeden giderse, kim onun yerinde kalırsa, ona to [hum] luk ver! O yeterli tarla ile dolu olsun! (Ona bol miktarda tarla sağlansın!) Ona derhal veriyi (?) (hediyeyi ?) sunsunlar!

(Başka yerlerden uzaklaştırılıp getirilen) göçmenlere ekin ektikleri zaman kale kumandanı [her b]akımdan dikkatli olsun! Eğer (onlardan) biri şöyle derse: "Bana tohumluk ver! Onu tarlama ekeceğim! Sonra (hasat zamanı) (ekin) yığını (olarak) yığacağım!" (Bu konu) üstüne kale kumandanı dikkatli olsun! Hasat zamanı olunca, (göçmen) o tarlayı biç[sin] (ve aldığı tohumluğu teslim etsin)!

Kaybolan bir silah adamının boş olan tarlaları (eğer onlar ona) hediye(?) (olarak verilmiş ise), onların hepsi senin tarafından kaydedilmiş olsun! Göçmenler verdikleri zaman, ona (gideceği?) y[er]i derhal göstersinler! Araziye sevk edilmiş olanlara inşaat konusunda dikkatli ol! O iyi inşa edilmiş olsun!"[127]

Bu son durumda ifade ettiğimiz NAM.RA'lara verilen önem, Büyük krallığın vasallarıyla olan münasebetlerine de yansıyordu. NAM.RA'lar Büyük Kral ile komşu vasalları arasında birçok defa müzakere veya mücadele konusu oluşturmaktaydı. Çünkü Vasallar Büyük krala ait olup kendi bölgelerine sevk edilen veya kaçmış olan NAM.RA'ları ellerinde tutmak istiyorlardı. Vasallarla yapılan anlaşmalarda genellikle NAM.RA'ların geri verilmesi şart koşuluyor ve yemine tabi tutuluyorlardı. Öyle ki NAM.RA'ları iade etmemek savaş sebebi sayılıyordu.[128]

[127] Sedat Alp, 2001, s.81
[128] Sedat Alp, 1949, s.249., dn.20,21,22.

Bu son iki durumun da teyit ettiği gibi NAM.RA'lar Hitit Devleti için bir hayli önem arzetmekteydi. Zaten onların hukuki durumları, hürlerle köleler arasında oluşturulmuş yeni bir sosyal sınıf şeklinde idi. NAM.RA'lar krala karşı sorumlu olmakla birlikte, köleler gibi münferit sahiplerinin arzularına bağlı değillerdi. Bunlar III.Hattušili'nin kendi hal tercümesinde sosyal bir sınıf olarak hürlerle karşı karşıya anılmaktadır.[129] Bu bilgilere göre NAM.RA'ların hukukunun özgür tebaaya göre daha az olduğu görülmektedir. Ancak bu kısıtlılıklarının yerleştirildikleri bölgelerden dışarı çıkamamaları çerçevesinde olduğunu söylemek mümkün olabilir. Çünkü Hitit Kanunları, NAM.RA'ları sosyal bir sınıf olarak tanımakla beraber, onlar için de köleler hakkında olduğu gibi hürlerden ayrı ceza hükümlerini içermemesi, hürlere uygulanan ceza hükümlerinin NAM.RA'lara da uygulanabileceği düşüncesini akla getirmektedir.

Her ne kadar hukuken çok zayıf bir durumda olmasalar da NAM.RA'lar, -yüksek ihtimalle güç yaşam koşullarının bir sonucu olarak- her fırsatta ülkelerine kaçmaya çalışırlardı. Kaçan NAM.RA'lar muhtemelen karın tokluğuna çalıştırılan kesimden olmalıydı. Belki de bu firarların önüne geçebilmek için artık NAM.RA'lara da toprak tahsis edilerek bağlanmaya çalışılmaları hedeflenmişti. Bu firarlar Hatti toplumunda o kadar yaygın olmalıydı ki bu konu, Hitit Kanunu'na kadar girmişti. Yasaların 22. maddesine göre[130] bir köleyi kaçarken yakalayıp geri getiren köle avcısına mükafat olarak sadece para değil, yakaladığı yerin uzaklık durumuna göre yakalama esnasında eskittiği ayakkabılarının yerine yenisi de veriliyordu.

Maddeye göre:

§ 22.

[129] Sedat Alp, 1949, s.250., dn.24.
[130] İmparati,1992, s.46,47. ; Avram Galanti, 1931, s.9.

(56) ták-ku İR-aš hu-u-wa-i na-an Egır-pa ku-iš-ki u-wa-te-iz-zi tá[(k-ku ma-an-ni-in-ku-an)]

(57) e-ip-zi nu-uš-ši ^{KUŠ}E.SIR-uš pa-i tak-ku ki-e-iz İD-az $_{2}$ [(GİN KÚ.BABBAR pa-a-i)]

(58) Ták-ku e-di İD- az nu-uš-ši 3 GİN KÚ.BABBAR [(pa-a-i)]

---

56. Eğer bir köle kaçarsa ve biri onu geri getirirse, eğer yakınlarda

57. <onu> yakalarsa, o zaman o ona (1) ayakkabı versin; eğer nehrin (2) bu tarafında <onu yakalarsa> iki şekel gümüş versin,

58. eğer nehrin (2) ötesinde <onu yakalarsa> o zaman o ona (1) üç şekel gümüş versin.

Ayrıntıları çok açık olmamakla beraber NAM.RA'ların tamamının aynı muameleye tabi tutulmadıkları görülmektedir. Bir kısmı yukarda değindiğimiz gibi bazı çiftlik sahiplerinin yanlarında istihdam edilirken; diğer bir kısmı ise herhangi bir yerde iskan edilerek orada kendilerine tahsis edilen tarım arazilerinde, kendi işletmelerinde çalışabiliyorlardı. İkinci durum söz konusu olduğunda devlet, işletmenin tesisi için gerekli olan arazi, tohumluk, gıda maddesi, elbiselik yün, büyük ve küçük baş hayvan vererek altyapıyı sağlıyor, bundan sonra işletmenin devam ettirilmesi ise buraya yerleştirilen NAM.RA'lara kalıyordu.[131] Devletin kendilerine tahsis ettiği tohumluk ve diğer maddeler, muhtemelen arazinin terk edilmesi anında iadesi gereken avans niteliğinde olmalıdır. Çünkü tahsis edilen arazi kendilerine mülk olarak verilmiyordu ve yalnız orada kaldıkları müddetçe araziden

[131] Sedat Alp, 1949, s.254.

faydalanabiliyorlardı. Verilen arazinin terk edilmesi aynı zamanda kazanılan hakların da kaybedilmesi demekti.[132]

NAM.RA'lara tahsis edilen arazi, -diğer tahsisatlarda olduğu gibi- *šahhan ve Luzzi* gibi vergilere tabi tutulmuştu. Ancak kendilerine arazi tahsis edilen NAM.RA'lar, *šahhan* mükellefiyetinden üç yıl muaf tutuluyorlar, dördüncü yıldan itibaren ise diğer tımar sahipleriyle aynı oranda olmak koşuluyla vergilerini vermeye başlıyorlardı. Bu durum Hitit Kanunu'nun 112. maddesinde[133] şu şekilde ifade bulmaktadır:

§ 112.

(21) [ták-ku A.NA NAM.RA$^{HI.}$] ^{A} A.ŠÀ^{LAM} ŠA LÚ ^{GIŠ}KU hal-ki-in pi-an[(-zi)]

(22) [MU.$_3$.KAM ša-ah-ha-an] Ú.UL i-ja-an-zi I.NA MU.$_4$. KAM-ma ṣa-a[h-ha-an]

(23) [(e-eš- šu-u-wa-an IT.T)]I LÚ^{MEŠ} ^{GIŠ}KU da-a[(-i)]

---

21. [Eğer sivi]l [tutsaklara] (2) bir zanaatçının ekin alanı ve buğday verilirse,

22.[üç yıl boyunca šahhan] yerine getirme (3) sinler (4), ama dördüncü yıl ša[hhan'ı]

23. zanaatçıların aynı oranında yerine getirmeye başlasın (5).

Maddede bildirilen ilk üç yıl için geçerli olan bu vergi muafiyeti, bir taraftan sık sık ülkelerine kaçmaya çalışan NAM.RA'ların bu firarlarının önüne geçmek; diğer taraftan da özellikle çalışabilecek durumda olan erkeklerden seçilerek getirilen bu etkin işgücünü, devletin temel üretim

[132] Sedat Alp, 1949, s.255.
[133] İmparati,1992, s.126,127.

kaynağı olan toprağa yerleştirip tarımsal üretimi artırmaya yönelik olmalıdır. Ayrıca maddenin son cümlesinde belirtilen diğer arazi sahipleriyle aynı oranda vergi uygulaması, arazi sahibi NAM.RA'larla yerli arazi sahiplerinin, en azından arazi sahipliği konusunda eşit haklara sahip olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir.

Öte yandan kanun kitabının 40. maddesi [134] NAM.RA'ya arazi tahsisinin yapılabilmesi için araziyi işleyen ^{GIŠ}KU adamının mevcut olmaması şartını getirmiştir.

§ 40.

(37) ták-ku LÚ ^{GIŠ}*[*KU *har-]ak-zi* LÚ *IL.KI ti-it-ti-an-za nu LÚ IL.KI te-iz-zi*

(38) ki-i ^{GIŠ}*KU[-li]-me-it ki-i-ma ša-ah-ha-mi-it nu-za ŠA* LÚ ^{GIŠ}KU A.ŠÀ^{H}[$^{I.A}$]

(39) an-da ši-j[a-at-t.]a-ri-ja-zi ^{GIŠ}KU*-ja har-zi sa-ah-ha-na iš-š [a-i]*

(40) ták-ku ^{GIŠ}KU*[-ma (mi-i)]m-ma-i nu* A.ŠÀ $^{HI.A}$ *ŠA* LÚ ^{GIŠ}KU *har-kan ta-an t[-ra-a)n-zi*

(41) na-an LÚ^{MEŠ} URU*-r [i a]n-ni-eš-kan-zi ma-a-an* LUGAL*-uš* NAM.RA$^{HI.A}$ *pa-a-i*

(42) nu-uš-ši A.ŠÀ $^{HI.A}$ *[(pi-a)-zi na-aš* ^{GIŠ}KU *ki- ša-ri*

37.Eğer bir za[naatçı(1) kay]bolursa (2) <ve> vir IL.KI (3) adamı <ona> ortak olmuş (4) <ise> ve (5) IL.KI adamı derse:

[134] İmparati,1992, s. 58-61.

38. 'Bu benim zanaat (6) hakkım<dır>, ama (7) bu benim šahhan<ımdır>; o zaman zanaatçının ekin alanlarını

39. mühür altında (8) elde eder ve zanaatçı hakkını elinde tutar ve šahhan'ı ifaya dev[am] eder.

40. [Ama] eğer zanaatçı hakkını reddederse (9) o zaman zanaatçının (10) ekin alanlarını boş ilan eder[ler] (11).

41. ve kent adamları (12) onu işlerler. Eğer (13) kral bir sivil tutsak (14) verirse,

42. o zaman ona ekin alanları tahsis edilir (15) ve o zanaatçı olur (16).

Bu maddenin son hükmü, NAM.RA'ların devlet nazarındaki yeni statüleri açısından bakıldığında dikkate değerdir. Bu hükme göre ilgili arazi tahsis edildikten sonra NAM.RA'ların ^{GIŠ}KU adamı oldukları görülüyor. Yukarıda, kendilerine tarım arazisi tahsis edilen, görev ve yetkilerini doğrudan saraydan alan *ilku* adamları ile; görev ve yetkilerini yerel otoritelerden alan ^{GIŠ}KU adamlarından ayrıntılarıyla bahsetmiş, zamanla *ilku* görevleri ile ^{GIŠ}*TUKUL* görevleri iç içe geçip, *ilku* adamları ile ^{GIŠ}*TUKUL* adamları ortaklaşa hareket etmeye başladıklarını belirtmiş, bir *ilku* görevlisinin statüsünün bir ^{GIŠ}*KU* görevlisinin statüsünden -görevi hangi otoriteden aldıklarından başka- çok farklı olmadığını vurgulamıştık. Neticede devlete ait tarım arazilerinin bu iki *"hür"* insan gurubuna verildiğini ve *"hür"* olmak "insanların ekonomik sistemdeki rolleri" 'ne bağlı olarak ortaya çıktığını, mutlak monarşinin hüküm sürdüğü Hitit Devleti'nde *"hürler"* olarak adlandıracağımız sosyal tabakanın "toprak üzerindeki kullanım hakları" doğrultusunda kendi içinde farklılık gösteren insanlardan oluştuğunu belirtmiştik. İşte bu noktada NAM.RA'ların da toprağı kullanma hakkını elde edip ^{GIŠ}*KU* statüsünü elde etmeleriyle birlikte –en azından kendilerine toprak

tahsis edilenlerin- Hitit toplumunda *"hür"* insan oldukları sonucunu elde edebiliriz.

NAM.RA'ların tarımsal işletmelerde gerek çiftliklere işçi olarak dağıtılarak, gerekse kendilerine tarım arazisi tahsis edilmesi suretiyle, toprağın işletilmesi için gerekli olan işgücü ihtiyacının karşılanmasında ne kadar önemli bir yer teşkil ettiklerini vurgulamaya çalıştık. Ancak işlerin tek başına ç*iftlik* halkının altından kalkamayacağı kadar yoğunlaştığı özellikle hasat mevsimlerinde, arazinin büyüklüğüne ve verimliliğine göre geçici işçi kiralandığı da bilinmektedir. Bunlar belirli bir ücret karşılığında çalışan insanlardı. Çalıştıkları süre boyunca ç*iftlik* reisinin güdümüne giriyor ve işler bitince de bağları sona eriyordu[135]. Böyle bir faaliyet, –herkesin devlete karşı *luzzi* yükümlülüğü (çalışma mükellefiyeti) olduğuna göre- sarayın ve/veya yerel idarecilerin bilgisi ve kontrolü dahilinde gerçekleşiyor olmalıdır. Ayrıca ülke genelinde işgücüne yoğun olarak ihtiyaç duyulduğu bir durumda, kiralanabilecek işçi bulabilmek de kolay olmamalıdır. Ancak diğerlerine göre daha küçük, dolayısıyla işleri kısmen daha az olan tarım işletmelerinden kısa süreliğine işçi temin edilebilir olmalıdır.

Toprakta çalıştırılacak işgücü ihtiyacında durum böyleyken, bazı durumlarda herhalde çiftliklerde çalıştırılacak insan sayısının tespit edilmesi için kent veya köylerde oturan insanlar nüfus sayımına tabi tutulmuş ve bu sayımlar listeler halinde tabletlere geçirilmişti. Böyle uzunca listeler Maşat Höyük'te ortaya çıkarılmıştır:[136]

"Tarhundaššu ve Şanta (Marduk) Ziqqašta'lı iki erkek; Gawattaru'lu Maliyaziti; Hantişizzuva'lı Gathaili; Mura'lı Haşammili; Hanagga'lı iki erkek Purilla ve Zuwa; Dahašara'lı Pimpira; Anziliya'lı Yarraziti ve Kikkilu; Šariya'lı

[135] Fatma Sevinç, 2008, s.19.; Ahmet Ünal, 2007, s.72.
[136] Ahmet Ünal, 2007, s.71., dn.,76.

Paš ve Ammaškuwanni; Kapaduwa'lı Armandalla ve Kannazu; Gašdumiša'lı Zardumma; Kappušiya'lı Paššada."[137]

Hititler, Anadolu'da kurdukları merkezi devletin masraflarını, geliştirmiş oldukları bir vergi sistemiyle desteklemişlerdir.[138] Bu vergi sisteminin özünde ise yine devletin merkezi yapısının gereği olarak uygulanan bir ekonomik sistem olan, devlete ait tarım arazilerinin belli vergiler karşılığı işletilmek üzere şahıslara verilmesi üzerine kurulu olan bir sistemin varlığı görülmektedir.

Tamamı devlete ait olan ülke topraklarının işletim hakkının devredilerek elde edilen vergi gelirleriyle her şeyden evvel, savaş olağan bir devlet olan Hitit ordusu için çok önemli bir yere sahip olan ve pahalı bir donanım gerektiren Hitit atlı savaş arabalarının yapım ve onarımları ve arabalı savaşçıların yetiştirilmesi [139] ile devlet hizmetinde bulunan daimi personelin ihtiyaçlarının karşılanması olmalıdır.

Belli bir yükümlülük karşılığında kişilere tahsis edilen devlet arazilerinin işletilmesi karşılığında devlete ödenen bedellerle ilgili olarak iki kavram karşımıza çıkmaktadır. Bunlar: *Šahhan* ve *Luzzi* kavramlarıdır. Her iki yükümlülük de tahsisten yararlanan kişilerin saraya sunduğu vergi ve hizmettir. Bu vergi ve hizmet, Hattuşa'nın (Boğazköy) 116 km kuzeydoğusunda yer alan Tapigga (Maşat-höyük) adlı Hitit kentinde bulunan ve Tahsin Özgüç'ün yaptığı kazılarda ortaya çıkarılan bazı mektuplaşmalar, arsa bağışları ile mal ve insan envanterleri içeren çivi yazılı tabletlerden 52 Mşt. 75/57 envanter numaralı metinde *šahhan* ve *luzzi* birbirinden ayrı olarak sınıflandırılarak değil, bir bütün olarak değerlendirilmekte, ve belirli bir kişinin yerine getirmesi gereken görevler olarak ele alınmaktadır.[140] Bu durumda devlet için yerine getirilmesi gereken *šahhan* ve *luzzi* yükümlülükleri ile arazi

[137] Ahmet Ünal, 2007, s.71,72., dn.,77.
[138] Arif Ersoy, Esma Reyhan, 2001, s.131.
[139] Fatma Sevinç, 2008, s.19.
[140] Trevor Bryce, 2003, s.,31,32.; Fatma Sevinç, 2008, s.19., dn., 59.

tahsisinden yararlananların görevlerinin birbirleriyle iç içe olduğu kanaatine varabiliriz.

Hititler'de toprak tahsisi sisteminde, devlete ait olan toprakların belli bedellere karşılığında işletilmek üzere kiraya verilmesi sonucu kira bedeli olarak alınan *šahhan* ve *luzzi* vergileri her ne kadar birbirleriyle ilişkili yükümlülükler olsa da ödeme şekillerinin farklılıklarından dolayı bu iki vergiyi ayrı ayrı ele almayı uygun gördük.

Šahhan, sahip olunan araziye karşılık olarak devlete sunulan vergi[141] olarak değerlendirilmektedir. Bu vergi, dönem iktisadiyatında paranın henüz kullanılmadığı, gelirin büyük çoğunlukla aynî olarak tahsil edildiği eskiçağ dünyasında olduğu gibi, Hititler'de de aynî olarak, yani üretilen ürünlerin bir kısmını vermek şeklinde ödeniyordu. Bunun nedenleri ise bir taraftan, geçmişte günümüzden farklı olarak verginin, bir şeyin somut karşılığı olarak düşünülmüş olması; diğer taraftan ise Anadolu gibi sulama tarımının yapılamadığı kuru tarıma dayalı bir bölgede, en ufak bir kuraklık, doğal afet veya haşere ve çekirge salgını gibi bir olumsuzlularda hemen kıtlık ve açlığın görülebileceği bir durumda (ve uzun süren kış aylarında) insanların temel ihtiyaçlarının karşılanması olmalıdır. [142]

Devlete ödenen bu ayni vergiler sadece gıda ürünleri değildi. Ayrıca ham maddeler, işlenmiş değerli eşyalar da vergi olarak ödenmekteydi. Eyaletlerden bakır ve kalay gibi maddelerin Hattuša yönetimine vergi olarak verildiği metinlerde yer almaktadır.[143]

Šahhan adı verilen bu üretim vergisinin oranı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Sadece saraya ait toprakların işletilmek üzere kiraya verilmesiyle, işletme sahibinin ürettiği ürünün dörtte birini saraya ''*üretim payı*

[141] Sedat Alp, 1947, s.399.; Esma Reyhan, 1998 (a), s.207.
[142] Hititler'in açlık yıllarına karşı ülkenin belli başlı merkezlerine hububat siloları yaptırdıkları ve gerekli önlemleri aldıkları, filolojik ve arkeolojik açıdan bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Ünal, 1977, s.477 vd.
[143] Arif Ersoy, Esma Reyhan, 2001, s.131., dn.87.

vergisi'' olarak verdiğini biliyoruz.[144] Saraya ait toprakların işlenmesinde geçerli olan bu dörtte bir üretim vergisinin, vergi karşılığı tahsisi yapılmış diğer topraklar için de geçerli olabileceğini varsaymak yanıltıcı olabilir.

Doğal olarak Hattuša dışındaki kentlerden de alınan bu vergilerin bir bölümü bulunduğu yerlerdeki depolarda saklanırken, önemli bir bölümü de başkent Hattuša'ya taşınıyordu.[145] Tahıllar başta olmak üzere vergi olarak toplanan bu iktisadi girdiler, -vasal küçük devletlerden toplananlarla birlikte- başkentte gizli olarak yerleştirilmiş tahıl depolarında toplanıyordu ve buradan, geniş bir görevli gurubu tarafından ülkenin diğer bölgelerine dağıtılıyordu. Başkent Hattuša'da (Boğazköy) ortaya çıkarılan 13 adet yer altı tahıl depo komplekslerinden sadece birisinin ortalama altı bin ton tahıl alacak kapasitede olduğu ve bunun otuz iki bin kişinin yıllık ihtiyacını karşılayabilecek düzeyde olması [146] bu görüşü desteklemekle birlikte, toplanan ürünlerin miktarını ve bu suretle ülkenin zenginliğini de gösterir niteliktedir. Öte yandan, muhtemelen kıtlık dönemlerinde halka yeniden dağıtılabilen bu depolardaki ürünlerin bir diğer işlevi de başkentte yaşayan saray görevlilerinin ve askerlerin ihtiyaçlarını da karşılamak olmalıdır.

Hitit Devleti'nin, aynî olarak topladığı vergilerin önemli bir kısmının başkent Hattuša'da toplandığı muhakkaktır. Ancak Eski Hitit Dönemi'ne ışık tutan en önemli belgelerden *Telipinu Fermanı*'nın 37. ve 38. parağraflarında, hububatların saraya ait depolarda mühürlenip depolanmalarından ve bu depoların bulunduğu 60 ve 34 adet olmak üzere toplam 94 adet kentten söz edilmektedir. [147] Gerek devlet arazilerinden alınan, gerekse yukarda değindiğimiz gibi kendilerine belli bir vergi bedel(leri) karşılığında toprak

[144] Mahfi Eğilmez, 2005, s.36.
[145] Mahfi Eğilmez, 2005, s.35,36.
[146] Çiğdem Atakum, Tuğba Tanyeri Erdemir, Deniz Erdem,v.d., 2006, s.30.; Esma Reyhan, 2009, s.170-171.
[147] Tercüme için bkz. Sedat Alp, 2001, s.63.

tahsis edilen “hür insan” gurubundan alınan aynî vergiler, fermanda söz edilen şehirlerdeki É.NA_4 KIŠIB denilen depolarda toplanmaktaydı.[148]

Birçok kentte devlete ait tahıl depolarının bulunduğu anlaşılan bu bilgiden, toplanan vergilerin depolandığı bu depoların yalnızca başkentte veya sınırlı sayıdaki belli noktalarda değil, ülkenin hemen her köşesinde mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Devlete ait bu kadar deponun bulunması, konuyla ilgili bir hiyerarşik yapıyı ve hassas bir konu olması münasebetiyle de etkili bir denetim mekanizmasını da beraberinde getirmiş olmalıdır. Diğer yandan ülkenin hemen her köşesinde yaygın olarak bulunan bu depoları inşaat teknolojisi açısından değerlendirdiğimizde de, ürünleri –bekli de çok uzun süreler- muhafaza edebilecek özelliklere sahip olması gereği üzere, bu alanda meydana getirilmiş mimari ve teknik özelliklere sahip olması gerektiğini düşündürmektedir.

Telipinu Fermanı’nda sayılan bu şehirlerdeki devlete ait bu depolar devlet adına ^{LÚ}AGRIG’ler tarafından idare edilmekteydi. Esma Reyhan, AGRIG’ın Sümerce bir kelime, Akatça’sının ise *Abarraku* olduğunu ve genellikle, “saray ve malikanede vekilharç, kahya, idare memuru, idareci, ustabaşı” olarak tercüme edildiğini bildirmektedir.[149] ^{LÚ}AGRIG’ler yönetici olduğu halde bu kişilere yardımcı olan ve altında çalışan personelinin de var olduğunu akla getirmektedir.

Hitit Devleti’nin, toprakların işletilmesi ile vergilerin toplanıp tekrar dağıtımı işini dikkatle takip ettiği görülmektedir. Telipinu Fermanı parağraf 39’da hilelerin ve suistimallerin varlığından ve bu durumlara karşı alınabilecek önlemlerden bahsetmektedir. Parağrafta bu durum şu şekilde ifade edilmektedir:

---

[148] Esma Reyhan, 2009, s.168.;Bu depolar Anadolu tarihinde teknik açıdan bir dönüm noktası olarak nitelendirilmektedir. Ayrıntılar ve diğer teknik gelişmeler için bkz. Andreas Schachner, 2008, s.661-677.

[149] Esma Reyhan, 2009, s.167, dn.39.

"Sonra ekinleri artırdım.[.....] .. çiftçiler o tarlaları (ve) araziyi iş[te eksinler ve ürünleri mü]hürlesinler! O köylüler ha[sat? sonunda?] hile yap[ma]sınlar! (Eskiden) (ürün) miktarında 1 ya da 2 arşın (?) (boyunda ürünü) daima bağladılar (iç ettiler). Böylece devamlı olarak ülkenin kanını içtiler. Şimdi (artık bunu) yapmasınlar! Kim onu yaparsa, ona kötü (bir) ölüm [versinler] !"[150]

Görüldüğü gibi tarım topraklarının kullanımında ve devlete ait olan bu arazilerden alınan vergilerde ve aynî olarak alınan bu vergilerin depolanması ve yeniden dağıtımı işinde olabilecek hile ve suistimaller karşısında verilecek ceza bir hükme bağlanmakta, üstelik bu ceza -yukarıda da değindiğimiz gibi- Hitit toplumunda çok nadir hallerde verilen ölüm cezası olabilmekteydi.

Fermanda, konuyla ilgili olarak geçmişteki durumlar tespit edilip alınan tedbirlere yer verildiği gibi, geleceğe ilişkin talimatlar ve ikazlar da yer almaktadır. 40. Parağraf bu talimat ve ikazlarla ilgilidir:

"Gelecekte kim benden sonra kral olursa, ekinleri (ekin anbarlarını) onların adları ile mühürle! Artık yöneticiler senin mühür evini (mühürlü anbarını rahat) bırakırlar. Onlar sana şöyle diyecekler: ["…….se]n? Onu kendin için mühürleme! Daima [onların adları ile?] mühürle." İşte seni kaldıracakla[r…Seni?]…'ler yaşatmaya[caklar?] ….....[151]

Ürünlerin başkentte veya çeşitli kentlerde toplanıp, buralardan merkezin bilgisinde ve kontrolünde olarak yeniden dağıtımının yapılması, her ne kadar devletin merkeziyetçi yapısının bir gereği olsa da, diğer taraftan da, hâkim olduğu coğrafi alanı hiç de küçümsenemeyecek genişlikte olan Hitit Devleti'nde vergi –ve diğer yollarla- toplanan ürünlerin önce kraliyet depolarında toplanıp daha sonra buradan eyaletlere taksim edilmesi, ülkenin farklı bölgeleri arasındaki toprak ve iklim koşullarının farklılığı ve dolayısıyla

[150] Tercüme için bkz. Sedat Alp, 2001, s.63.
[151] Tercüme için bkz. Sedat Alp, 2001, s.63.

bölgelerde hasat edilen ürünler ile tüketim arasında meydana gelebilecek dengesizlik durumlarında –ki bu, Anadolu coğrafyasında gerçekleşmesi kuvvetle muhtemel bir durumdur- bu dengesizliği ortadan kaldırabilecek bir yönünün de bulunduğu düşüncesini de akla getirmektedir.

Šahhan, kendisine tarım arazisi tahsis edilen herkesin mutlak ödemesi gereken bir vergiydi. *šahhan'*dan muaf olmak herkesin payına düşmüyordu. Ancak istisnai hallerde bu vergi alınmazdı. Kral IV. Tuthaliya kimlerin vergiden muaf olduğunu yayınladığı bir buyruk metninde uzun uzun anlatır.[152] Bunlardan biri, ölmüş bazı hatırı sayılır insanlar ve tanrılar için vakıf niteliğindeki çiftliklerdi. Bu çiftlikler, krallığın doğrudan kâr elde etmediği, tanrılara ait olan ve tapınakların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla işletilen topraklar ile, kral ya da kral ailesinden olan hatırı sayılır kimselerin ölümünden sonra, onların anısı için tesis edilmiş olan kurumlara vakfedilmiş arazilerdi. Kraliçe Aşmunikal'in (M.Ö. 1430) ölen kocası I. Arnuwanda (M.Ö. 1420-1400) için kurduğu "Taş Ev" denilen anıtkabiri andıran vakıf ile III. Hattušili'nin (M.Ö. 1260) baş tanrıça İştar için yaptırdığı dini tesisler ve II. Şuppiluliuma'nın (M.Ö. 1210-1200) babası IV. Tuthaliya (M.Ö. 1250-1220) anısına kurdurduğu ve "Ebedi Zirve" denilen vakıf bu tür arazilerdendi.[153]

Bazı savaşçıların da *Šahhan (ve luzzi*) hizmeti yükümlülüğünden muaf tutulduklarını görmekteyiz. Şala ve Manda savaşçıları ile Zalpa, Tamalkiya ve Hatra şehri cenkçileri, okçular, araba sürücüleri ve istihkamcıların *luzzi* muafiyetleri hususundaki hüküm, kanun kitabının 54. maddesinde[154];

§ 54.

(15) ka-ru-ú ERİN^{MEŠ} Ma-an-da ERİN^{MEŠ} Ša-a-la ERİN$^{MEŠ\ URU}$Ta-ma-al-ki [(ERİN$^{MEŠ\ URU}$Ha-at-ra-a)]

[152] Ahmet Ünal, 2007, s.65., dn. 57.
[153] Ahmet Ünal, 2007, s.66.
[154] Fiorella İmparati, 1992, s.72-75. ; Avram Galanti, 1931, s.16.

(16) ERİN$^{MEŠ\ URU}$Za-al-pa ERİN$^{MEŠ\ URU}$Ta-aš-hi-ni-ja ERİN$^{MEŠ\ URU}$Hé-mu-wa LU^{MEŠ} [(BAN LÚ^{MEŠ} NAGAR IZ.ZI)]

(17) LÚ^{MEŠ} IS Ú LÚ^{MEŠ} ka-ru-ha-li-iš-me-eš-ša lu-uz-zi Ú.UL [(kar-pi-i-e)-ir]

(18) ša-ah-ha-an Ú.UL e-še-ir

---

15. önceleri Manda askerleri(1), Sala askerleri, Tamalki(ja)'nın askerleri, Hatra'nın askerleri,

16. Zalpa'nın askerleri, Tashinija'nın askerleri, Hemuwa'nın askerleri, okçular, tahta işçileri (2),

17. arabacılar ve aynı zamanda (3) onların……(4) luzzi'yi ifa etmiyorlardı,

18. Šahhan'ı yapmıyorlardı.

ifadeleriyle beyan edilmektedir. Devletin bu denli önemli bir vergiden savaşçıları muaf tutması, savaş olağan bir devlet olarak askerlerinin sadakatini pekiştirmek adına yaptığı bir jest olabilir. Ancak, maddenin *'önceleri'* diye başlayıp, '*etmiyorlardı, yapmıyorlardı'* ifadeleriyle sona ermesi, bu hükmün geçmişte mevcut olduğu intibaını vermekle beraber, hükmün zamanla değişmesi veya değişebileceği gibi bir durumun söz konusu olabileceğini de akla getiren, kısmen muğlak bir ifadedir.

Šahhan ve *Luzzi*'den muafiyet, bazen de politik olarak, taraf değiştiren dönek insanları kandırmak amacıyla ödül olarak kullanılıyordu. Böyle bir

duruma, III. Hattuşili'ye sığınan Uratarhunda adlı kişinin şahsında karşılaşıyoruz.[155]

Luzzi, yolların, şehir surlarının, köprülerin ve askeri tesislerin bakımı, ordunun sefere çıktığı dönemlerde kalelerin savunulması, saraya ait tarla ve bağların hasatı, resmi kurumların ve tapınakların inşa ve tamiri gibi kamu menfaatine yönelik çalışma mükellefiyeti ve/veya angarya hizmetleri[156] olarak yorumlanmıştır.

Tahsisten yararlanan (ve yararlanmayan) her Hitit vatandaşı, (muaf tutulanlar hariç olmak üzere) *Luzzi* yükümlülüğü ile mükellef idi[157]. Öyle ki ailesi olmayan bir kadın bile bu yükümlülükten muaf tutulmuyordu.[158] Çünkü bu tür bedelsiz bir hizmet sunan kişiler böyle bir çalışmayı yapmasalar, bu çalışmanın devlet tarafından ücret karşılığında yaptırılması zorunlu olacaktı.[159] Belki de bu yüzden Hitit Devleti, Hitit ailesinin iş gücüne doğrudan müdahele ediyordu. Ailenin üyeleri devletin belirlediği koşullarda *luzzi* (angarya) yükümlülüklerini yerine getirmek zorundaydılar.

Saray görevlilerine yönelik bir belge, çalışma zamanlarının ayarlanması konusuna açıklık getirmekte, devlet kurumlarında, toprak düzeninde ve sosyal düzende olduğu gibi ailenin de bir takım kural ve yasalarla organize edilmesinde merkezi otoritenin varlığı açıkça kendini göstermektedir:

"… Eğer bir evde 4 adam varsa, 2 adam sarayın işini yapsın. Bir evde 2 adam varsa, biri sarayın işini yapsın ve bir adam kendi evinin işini yapsın.

[155] Ahmet Ünal, 2007, s.66., dn.66.
[156] Sedat Alp, 1947, S.399; Jak Yakar, 2007, s. 231.; Ekrem Memiş, 1995, s.200.
[157] Füruzan Kınal, 1962, s.143.
[158] Jak Yakar, 2007, s.59.
[159] Mahfi Eğilmez, 2005, s.36.s.

Evde sadece bir adam varsa, 4 gün sarayın işini yapsın, 4 gün kendi işini yapsın…"[160]

Diğer yandan Hititler barış değil savaş olağan bir devlet idi ve hemen her yılın bahar aylarında başlayan seferlere çıkıyorlardı. Bu seferler, silahların, atlı savaş arabalarının, miğferlerin v.b. yenilenmesini, veya en azından elden geçirilmesini gerektiriyor, diğer yandan da düşmana karşı kentlerin savunma sistemlerinin güçlendirilmesi amacıyla surlar onarılıyor, yenileniyor, yeni kuleler inşa ediliyordu.[161] Belki de bu duruma mukabil olarak, Hitit Kanunu'nun 56. maddesi[162], kral tarafından açıkça muaf tutulanlar ve asiller dışında bütün Hitit tebaasının kral/devlet için çalışmak zorunda olduğu şartını koşmaktadır.

§ 56.

(24) A.NA BAD-ni KASKAL LUGAL [(ták-šu)]-wa-an-zi GIŠSAR. GEŠTIN tuh-šu-u-wa-an-zi [(ŠA LÚURUDU.NAGAR)]

(25) Ú.UL ku-iš-ki a-ra-u-wa-aš L[(ÚMEŞ GIŠ.NU)].SAR šu-u-ma-an-ti-ja-pat lu-uz-zi [(kar-pi-an-zi)]

---

24. Müstahkem bir kente doğru (=karşı) (1) kralın bir seferine (2) girişmekten (3), bir bağı kesmekten, maden işçilerinin (4)

25. hiçbiri muaf <olmasın>; bahçıvanlar her <anlamda> açıkça (5) luzzi'yi (=tam tamına bütün luzzi'yi) yerine getirsinler.

[160] Esma Reyhan, 1998 (b), s.486., d.n.29. ; Fatma Sevinç, 2008, s.29., d.n.102.
[161] Mahfi Eğilmez, 2005, s.38.
[162] Fiorella İmparati, 1992. s.74,75. ; Avram Galanti, 1931,s.17.

Yalnız bazı kimseler bu mükellefiyetten muaf tutulmuşlardı. Bu muafiyetler ise, muafiyet sebepleri açıklanmak üzere kanun kitabının birçok maddesinde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar:

Kanun kitabının 46. Maddesinde,[163] ve paralel metin XXXVIII'de[164] bir köyde kendisine fazla arazi tahsis edilen kişi Luzzi yükümlülüğünü yerine getirir ancak kişiye hediye olarak verilen toprağın birden fazla parçaya bölünmesiyle kendisine küçük arazi payı kalanlar *luzzi*'den muaf tutuluyor, ancak *luzzi* yükümlülüğü o kişinin (muhtemelen daha varlıklı olan) babasının evinden yerine getiriliyordu.

§ 46.

(59) [(ták-ku URU-r)] i A.Š[(ÀHI.A ša-)] ah-ha-na i-wa-ru ku-iš-ki har-zi ta [(k-ku-us) ši (A.ŠÀ HI.A da-pi-an)]

(60) [(pi-i-ja-an lu-uz-)] zi kar-ap-zi tak-ku-us-ši A.Š[(ÀHI.A te-e-pa-u-i-eš) pi-ja-an-te-eš]

(61) [(lu-uz-zi)] Ú.UL i-e-iz-zi IŠ.TU E A.BI.ŠU-ma ka [r-pi-an-zi]

(62) [(ták-ku i-w)] a-ru-wa-as iš-ha-a-aš A.ŠÀHI.A ku-li-i a-a[(r-ki na-aš)-ma (LÚMEŠ URULIM)]

(63) A.Š[(ÀHI.A -a)] n pi[(-an-z)] i ta lu uz-zi kar-pi-iz[(-z)i]

---

59. Eğer bir kentte biri bazı ekin alanlarını (1) šahhan yükümü altında (2) armağan olarak (3) elinde tutarsa (4), eğer ona (5) bir bütün ekin alanı

[163] Fiorella İmparati, 1992, s.64-67; 114,115; Avram Galanti, 1931,s.14.
[164] Fiorella İmparati, 1992, s.114,115.

60. verilmiş (6) <ise>, luzzi'yi (7) ifa etsin, eğer ona (8) az ekin alanı verilmiş (9) <ise>,

61. luzzi'yi ifa etmesin (10), ama babasının evinden yerine getirilsin.

62. Eğer armağan beyinin ekin alanlarını (11) zanaatçı hakkı (12) olarak bir kenara konursa ya da kent insanları (13)

63. bir ekin alanı verirlerse, o zaman luzzi'yi ifa etsin.

Kanun kitabının 47 A maddesinde,[165] kral bir araziyi birisine bağışlarsa o kişinin *Luzzi* yükümlülüğünden muaf olduğu;

§ 47A.

(64) ták-ku [(A.ŠÀ$^{HI.A}$)] NİG.BA LUGAL *ku-iš-ki har-zi lu-uz-zi Ú[.UL kar-pi-iz-zi (*LUGAL-*uš)]*

(65) ^{GIŠ}[(BANŠUR-*a*)]*z* NINDA-*an da-a-i na-an-ši pa-a-i*

---

64. Eğer ekin alanlarını kralın armağanı (1) olarak biri elinde tutarsa, luzzi (2) ifa etmesin; kral

65. bir masadan bir ekmek alır ve ona (3) onu verir (4).

şeklinde ifade edilmektedir.

Arazinin mutlak sahibi olarak kralın tarlaları istediği kişilere, bilhassa hanedana yakın kişilere dağıttığını ve bunların arazi bağış belgeleri ve kral

[165] Fiorella İmparati, 1992, s.66-67. ; Avram Galanti, 1931,s.14.

mühürleriyle resmi hale getirildiğini biliyoruz.[166] Bu bağışlar Eski Hitit Dönemi'nden İmparatorluk Dönemi'ne kadar yapıldığı belgelerle sabittir.

Hitit krallarının yaptığı toprak bağışlarının Eski Hitit Dönem'inden beri yapılmakta olduğunu, Eski Hitit Devleti krallarından II. Hantili'nin, üst düzey görevlilerinden Haššuili'ye yaptığı toprak bağışı belgelemektedir. Belge, bağışı ayrıntılarıyla vermekte, miras olarak bırakılabileceği belirtilmekte ve yapılan bağışın geleceği de bizzat kral tarafından güvence altına alınmaktadır.

II. Hantili'nin Boğazköy'de bulunan Eski Hitit Çağı'na ait bağış belgesi:

Büyük Kral Tabarna'nın ("hükümdar"ın) mührü (Mühürlü bağış belgesi):

Koyunlar için kışlık ve yazlık mera(yı), sığırlar(?) (ve?) koyunlar(?) için mera(yı) ve tarla(ları) (?) (ve)

Uhhiwa kentinin evinin (tapınağının?) koyun çobanlarını Büyük Kral sağdaki (toplantıda kralın sağında oturan ya da savaşta sağ kanatta yer alan) uriyani'lerden ve koruma kıtasının başı ("zıpkıncı başı") Haššuili'den aldı ve

Koruma kıtasının başı ("zıpkıncı başı") Haššuili'ye hediye olarak verdi.

Gelecekte hiç kimse Haššuili'den ve torunlarından (bu bağış konusunda) talepte bulunmayacak!

Büyük kral Tabarna'nın sözü demirdendir. O (bir yana) atılamaz ve kırılamaz! (Onu) kim değiştirirse, başını keserler.

Bu tableti Hatti'de saray oğlanlarının başı Šarpa'nın ve ordu müfettişlerinin komutanı Işkunaššu'nun önünde katip Hannikuili yazdı.[167]

[166] Ahmet Ünal, 2007, s.67, dn.68.

Belgede alışılagelen bağ-bahçe ve tarlaların yanı sıra yazlık-kışlık meralardan, sığır ve koyunlardan bahsedilmesi, farklı nitelikteki ve işlevdeki tarımsal üretim alanlarının bağışlara konu olduğunu göstermesi açısından; diğer yandan sığır koyun gibi evcil hayvanların arazi bağış belgesinde bahse konu olması ise, tarımsal üretim-tüketim faaliyetlerinde evcil hayvanların önemli bir yer tutmasını ortaya koyması açısından dikkate değerdir.

İmparatorluk Dönemi'nde de krallar tarafından toprak bağışı yapıldığı IV. Tuthalia tarafından "Tahta Tablet Katiplerinin Başı" (GAL DUB.SAR.GIŠ), "Ağır Silahlı Adamları Başı" (GAL UKU.UŠ) ve "Çobanların Başı" (GAL NA.KAD) ünvanlarını taşıyan *Š*ahurunawa'ya verilen belge kanıtlamaktadır. Gelecekte hiç kimsenin *Š*ahurunawa'nın kızı, oğulları, torunları, torun çocukları ve kızının sülalesinden olanlara ait bu mülkü almaması belirtilmekte, ve belgenin sonunda verilen karar tanrıların güvencesine alınmaktadır.[168]

Kral tarafından yapılan bu arazi bağışlarıyla kendisine bağış yapılan arazi sahipleri, sadece arazilerin kullanım haklarını değil aynı zamanda miras haklarını da elde ettikleri gibi, vergiden ve her türlü angarya yükümlülüğünden de muaf tutulma hakkını elde ediyorlardı.[169]

Hitit kralının, yukarıda Haššuili'ye yapılan toprak bağışında belirtilen "*toplantıda kralın sağında oturan ya da savaşta sağ kanatta yer alan"* ve *"koruma kıtasının başı"* gibi ibarelerinden önemli görevlere sahip olduğu belli olan Haššuili gibi uygun gördüğü kişilere toprak bağışında bulunması, kralın yakın çevresindeki şahısların kraliyet kurumuna, dolayısıyla merkezi otoriteye bağlılığını pekiştirmek gayesiyle açıklanabilir. Ancak, Hitit krallarının vergi almamak pahasına miras hakkını da devrederek yaptıkları bu arazi bağışlarında hassas bir denge gözettikleri, devlet için tehlike oluşturabilecek durumlara karşı bazı tedbirler alma yoluna gittikleri görülmektedir. Şöyle ki

---

[167] Metnin orijinal görüntüsü ve tercümesi için bkz. Sedat Alp, 2001, s.76,77.
[168] Esma Reyhan (b), 1998, s.486., dn.30.
[169] Fatma Sevinç, 2008, s.20.

kişilere araziler bağışlamışlar, geniş yetkiler vermişler ancak bunların belirli bir oranda kalmasına ve arazilerin konumuna da özen göstermişlerdir. Bu duruma da *Š*ahurunawa'ya yapılan toprak bağışları örnek niteliğindedir. *Š*ahurunawa çok fazla mülke sahip olmasına rağmen mülklerinin tümü farklı yerlerdedir.[170] Bunun nedeninin de büyük toprakların tek kişinin elinde toplanarak bölgesinde bir güç odağı haline gelip, merkezi otoriteyi tehdit edecek duruma gelmelerinin engellenmek istenmesi olmalıdır. Yine bu duruma paralel olarak; vergi karşılığında yapılan arazi tahsislerinde de geniş toprakların tek elde toplanmaması hususundaki bu hassasiyet gözetiliyordu. Şöyle ki; tarlalarının toplam yüzölçümü 49.400 (yaklaşık 50 bin dönüm araziye karşılık gelir) olan ve tam bir toprak ağası diyebileceğimiz bahçıvan Pikkuka'nın tarla ve bahçelerinin çok farklı yerlerde olması,[171] bunun kanıtıdır.

Arinna, Nerik ve Ziplanta gibi kutsal şehirlerin halkı da, kanun kitabının 50. maddesi[172] gereğince *Luzzi* yükümlülüğünden muaf tutulmuşlardır. Maddeye göre;

§ 50.

(58) LÚ *UK.KE ku-iš* ^{URU}*Ne-e-ri-ik-ki ta-ru-uh-zi ku-iš* ^{URU}*A-[ri-in-na]*

(59) [k]u-iš ^{URU}*Zi-ip-la-an-ti* ^{LÚ}SANGA-*eš I.NA* URU^{DIDLI} *hu-u-ma-a-an-t[i]*

(60) $E^{HI.A}$*- ŠU:NU EL:LU Ú* LÚ^{MEŠ} HA.LA-*ŠU.NU lu-uz-zi kar[-pi-ja-an-zi]*

(61) ma-a-an ^{URU}*A-ri-in-na* ^{II} ITU-*aš ti-iz-zi nu a-pi-e-[el* É-*ZU]*

[170] Esma Reyhan (b), 1998, s.486.
[171] Ahmet Ünal,2007, s.71, dn.74.
[172] Fiorella İmparati, 1992, s.68-69. ; Avram Galanti, 1931,s.15.

(62) ku-e-la ^{GIŠ}e-ja-an a-aš-ki-iš-ši ša-ku-wa-a-an a[-ra-a-u-wa-an]

58-59. Nerik'te, [Arinna]'da, Ziplanta'da (2) hüküm süren (3) …. adamı (4), her ülkedeki din adamları,

60. onların evleri muaf (5) <olsunlar> ve onların 'hissedarları' (6) luzzi'yi yerine getirsinler.

61. Arinna'da on birinci ay geldiği (7) zaman, on[un evinin(8)]

62. (9) kapısında (10) bir eja (11) ağacı görülebilen (12) mu[af] (13)<tır>

Bazı savaşçıların da *luzzi (ve šahhan*) hizmeti yükümlülüğünden muaf tutulduklarını görmekteyiz. Şala ve Manda savaşçıları ile Zalpa, Tamalkiya ve Hatra şehri cenkçileri, okçular, araba sürücüleri ve istihkamcıların *luzzi* muafiyetleri hususundaki hüküm, kanun kitabının 54. maddesinde[173];

§ 54.

(15) ka-ru-ú ERİN^{MEŠ} Ma-an-da ERİN^{MEŠ} Ša-a-la ERİN$^{MEŠ\ URU}$Ta-ma-al-ki [(ERİN$^{MEŠ\ URU}$Ha-at-ra-a)]

(16) ERİN$^{MEŠ\ URU}$Za-al-pa ERİN$^{MEŠ\ URU}$Ta-aš-hi-ni-ja ERİN$^{MEŠ\ URU}$Hé-mu-wa LU^{MEŠ} [(BAN LÚ^{MEŠ} NAGAR IZ.ZI)]

(17) LÚ^{MEŠ} IS Ú LÚ^{MEŠ} ka-ru-ha-li-iš-me-eš-ša lu-uz-zi Ú.UL [(kar-pi-i-e)-ir]

[173] Fiorella İmparati, 1992, s.72-75. ; Avram Galanti, 1931, s.16.

(18) ša-ah-ha-an Ú.UL e-še-ir

---

15. önceleri Manda askerleri(1), Sala askerleri, Tamalki(ja)'nın askerleri, Hatra'nın askerleri,

16. Zalpa'nın askerleri, Tashinija'nın askerleri, Hemuwa'nın askerleri, okçular, tahta işçileri (2),

17. arabacılar ve aynı zamanda (3) onların……(4) luzzi'yi ifa etmiyorlardı,

18. Šahhan'ı yapmıyorlardı.

Asillerin de *Luzzi* yükümlülüğü ile mükellef olup olmadıklarına dair kesin bir kayda rastlanmamakla[174] birlikte kanun kitabının 52. maddesinde[175]:

§ 52.

(7) İR É.NA$_4$ *İR* DUMU.LUGAL *BE.EL ŠU.PU PA.TI ku-i-[(e-eš* LÚ^{MEŠ} ^{GIŠ}KU *iš-tar-na)]*

(8) A.ŠÀ $^{HI.A}$*-an har-kan-zi lu-uz-zi ka[(r-pi-an-zi)]*

---

7. Taş evin erkek kölesi (1), Kralın Oğlunun kölesi (2),…. –ın (3) Beyi, onlar ki zanaatçıların aynı oranda (4)

8. bir ekin alanı (5) tutarlar (6), luzzi'yi yerine getirsinler.

[174] Füruzan Kınal, 1962, s.143.
[175] Fiorella İmparati, 1992, s.70-71. ; Avram Galanti, 1931,s.16.

hükmü ile, sadece prenslerin esirlerinden silah hizmeti karşılığında tarla sahibi olanların *luzzi* hizmeti ile mükellef oldukları belirtilmektedir. *Luzzi*'de yerine başka birinin konmasına izin verildiğini[176] biliyoruz. Ancak bu durumda esirlerin *luzzi* hizmetini kendi adlarına mı yoksa bağlı oldukları prensleri adına mı yaptıkları kesin olarak belli olmadığından, asillerin *Luzzi*'den muaf olup olmadıklarına dair kesin bir yargıya varmak mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte asillerin, Hitit tarihinin başından sonuna kadar ayrı bir sınıf olarak hayatta kaldığı ve çoğuna kral tarafından topraklar tahsis edildiği, buna karşılık asillerin de Hitit ordusuna atlı araba sağladıkları bilinmektedir.[177]

Vergi yükümlülüklerinin ağır olduğu veya yerel idarecilerin mükelleflere haksızlık yaptığı durumlarda büyük kral duruma müdahele ederek düzeltebiliyordu.

Örneğin kral IV. Tuthaliya Tarhunta*šš*a'yı ziyaret ettiğinde, kral Muwatalli'nin tesis etmiş olduğu *šahhan* ve *luzzi* vergilerinin yerine getirilemeyecek kadar ağır olduğunu yerinde görmüştür.[178]

Arazi mülkiyeti ve vergi sistemi ile ilgili olarak o zamanlar Hitit hakimiyetinde olan Kuzey Suriye'deki Emar-Meskene'de ele geçen bir mektup ise yerel idarecilerin yapabileceği haksızlıklara karşı kralın müdahelesi konusunda değerli bilgiler verir.[179] Mektuba göre, bölgedeki Hitit valisi Alziyamuwa, A*š*tata'lı yerli bir büyücü olan Zu-Bala'nın elinden tarla ve üzüm bağlarını alıp kendi adamı Palluwa'ya tahsis etmektedir. Zu-Bala, şimdiye dek asla *šahhan* vermediğini, şimdi ise kendisinin bununla yükümlü tutulduğunu yazarak, durumu bir mektupla krala şikayet etmiştir. Kral ise konuyla ilgilenerek adama cevap vermiş, valiye o adamın elinden tarla ve

[176] Jak Yakar, 2007, s. 231.
[177] O.R.Gurney, 1990, s.55.; Fatma Sevinç, 2008, S.25.
[178] Ahmet Ünal, 2007, s.65., dn.60.
[179] Ahmet Ünal, 2007, s.66., dn.61.

üzüm bağlarını almamasını, eğer aldıysa geri vermesini ve daha fazla haksızlık yapmamasını şöyle buyurmuştur:

"Büyük kral Alziyamuwa'ya şöyle (d er): Bak! Büyücü ve Aštata'lı adam benim önümde diz çöktü (ve şöyle dedi): 'Alziyamuwa bana babam Andamali'den kalma evimi ve üzüm bağımı alıyor ve onları Palluwa'ya veriyor. Ben geçmişte hiç šahhan yapmamıştım. Ama şimdi beni šahhan ve luzzi ile yükümlü kılmak istiyorlar. (Yani bundan böyle) šahhan ve luzzi yapmam gerekecekmiş!"[180].

Kral, kendisine önemli bir hizmet verenleri de ödüllendirmek amacıyla *šahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerinden muaf tutabiliyordu. III. Hattuşili'nin Ura-Tarhunta'ya verdiği bağış belgesi böyle bir muafiyeti belgeler niteliktedir.

"… ABUBITUM-memuru Kantuzili [düşman (?) oldu] ve ben de ona düşman oldum. Kantuzili'nin oğlu Ura-Tarhunta Majesteme destek oldu ve onu onurlandırdım. Gözetleme kulesinin beyinin ev beyi (hizmeti)nden, yardımcı asker kıta yükümlülüğünden, uppa- yükümlülüğü(nden), ŠÀ.KAL-yükümlülüğünden, BUBUTU-yükümlülüğünden, tahıl, saman, at(lardan), KARNEŠŠA- yükümlülüğünden, fal yükümlülüğünden, odun yığnı(ndan), koyun gibi šahhan ve luzzi yükümlülüklerinden onu muaf tuttum. Šahhan ve luzzi vergi yükümlülükleri için hiç kimse onun kapısına yaklaşmasın…"[181]

Belge toprak insan ilişkileri açısından muafiyetleri belirtmekle beraber, yükümlülüklerin kapsamı hakkında da düşündürmektedir. Şöyle ki toprak kullanım veya tasarrufu karşılığında alınan vergilerin, kimi zaman tahıl, saman, odun gibi ürünlerin yanı sıra; koyun, at gibi hayvanlardan da alındığına işaret etmektedir.

[180] Tercüme için bkz. Ahmet Ünal, 2007, s.66., dn.62.
[181] Koray Özcan, Güngör Karauğuz, 2008, s.585., dn.27.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TAHSİSTE GÖREVLİ ÜNVANLAR VE TAHSİSLE İLGİLİ KAVRAMLAR

A) TAHSİSTE GÖREVLİ ÜNVANLAR

A.1) *Bél madgalti (Askerî Vali)*

Bél madgalti'ler[182] büyük krala sadakat yeminiyle bağlanarak sınır bölgelerine atanan ve merkez adına o bölgeyi idare eden *''Askerî Valiler''* idi.[183]

Bu valiler genellikle idaresi diğer bölgelerden daha hassas olması gereken sınır bölgelerine atanmaları ve bu hassas bölgelerde merkezi temsil etmeleri münasebetiyle krala has yargıçlık, rahiplik ve komutanlık yetkilerine sahip olarak, bu görevleri kral adına yerine getiriyordu.[184] Çünkü merkeze uzak olan sınır bölgelerinde meydana gelebilecek muhtemel bir karışıklıkta merkezin anında müdahelesi beklenemezdi. Ancak, bu kadar geniş yetkiler verilen *Bél madgalti*'lerin sınır bölgelerinde olmalarının da etkisiyle düşmanla işbirliği yaparak merkezi tehdit eder duruma gelmemeleri için de sıkı denetim altında tutulmaları da gerekmekteydi. Bu denetimler ise bu sınır valilerinin hemen her konuda nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda merkezin gönderdiği direktif metinleriyle sağlanmaktaydı.[185] Bu direktif metinleri ile *Bél madgalti*'lerin sürekli kontrol altında tutulmaları, yukarıda defalarca belirttiğimiz merkezî devlet yapısının bir gereği idi.

Bél madgalti'lerin idarî görevleri arasında, bölgelerindeki vergi karşılığı işletilmek üzere tahsis edilmiş saraya ait tarım arazilerinin ekimi, sulanması, koşum hayvanı temin edilmesi, gerektiğinde devlet depolarındaki hububatlardan çiftçiye tohumluk dağıtılması v.s. gibi tarımsal aktivitelerin her aşamasının idaresini takip ve denetlemekle yükümlüydüler. Tarlalardan kralın

---

[182] Jak, Yakar *BEL MADGALTI'*nın Hititçesini *''awariyaş işha''* olarak vermiştir. Ayrıntılar için bkz. Jak Yakar, 2007, s. 231.
[183] Esma Reyhan, 1998 (a), s.203,204.
[184] Füruzan Kınal, 1962, s.141,142.; Ekrem Memiş, 1995, s. 199.
[185] Esma Reyhan, 1998 (a), s.204., dn.84.

payına düşen *šahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerinin tesis edilmesi, ayrıca hakimiyet alanındaki tarım işletmelerinde işgücü olarak çok elzem bir konumda olan NAM.RA'ları yerleştirmek ve kontrol etmek yetkileri de onlara aitti.[186] Maşat Mektuplarında (Mşt. 75/77), sadece büyük emlak ve arazilerin değil, evlerin de *šahhan* ve *luzzi* ile yükümlü oldukları, diğer taraftan Orta Hitit döneminde katiplerin evlerinin bu vergilerden muaf tutulduğu ve bu yükümlülüklerin kontrolünün *Bél madgalti*'ye ait olduğu belirtilmektedir.[187]

Geniş yetkilerle donatılarak sınır bölgelerine gönderilen Bél madgalti'lerin görev ve yetkilerine bakıldığında iki amaç göze çarpmaktadır: Bunlardan birisi bölgelerini askerî ve idarî anlamda güvenli hale getirmeleri bir diğeri ise her ne koşulda olursa olsun bölgelerindeki tarımsal ekonomik faaliyetlerin tesis ve temini.

A.2) EN KUR$_{TI}$ (Ülke Beyi) ve ^{LÚ}MAŞKIM.URU$_{KI}$ (Şehir Müfettişi)

EN KUR$_{TI}$, Hititçesi *utneiaš išhaš* olması gerektiği belirtilen bu görevli *''Sivil Vali''* olarak belirtilmektedir. Aynî vergilerin toplanmasında *Bél madgalti* ile beraber anıldığına göre aynı onun gibi kentlerin idaresinden sorumlu olduğu düşünülmektedir.[188]

^{LÚ}MAŞKIM.URU$_{KI}$ ise hiyerarşik yapıda valilerden sonra gelen, kasaba ve civarlarında vergi toplama, davalara bakma ve güvenliği temin etme gibi bir nevi kaymakamlık görevi üstlenen görevlilerdi.[189]

A.3) ^{LÚ} AGRIG (Depo Yöneticisi)

Hititlerde tımar arazilerinden (ve diğer gelir kaynaklarından) elde edilen gelirler kraliyete ait, başkentte ve muhtelif kentlerde bulunan depolarda muhafaza ediliyordu. Bu depoların bulunduğu kentler Telipinu

[186] Jak Yakar, 2007, s. 231.; Ahmet Ünal, 2005, s.145,146.
[187] Esma Reyhan 1998 (b), s.483., dn.15.
[188] Fatma Sevinç, 2008, s.16., dn.24,25.
[189] Trevor Bryce, 2003,s.54.

Fermanı'nın 37. ve 38. Parağraflarında[190] 60 ve 34 er adet olmak üzere toplam 94 kentin adı sıralanmakta, hububatların bu depolarda mühürlenip depolanmaları anlatılmaktadır. Telipinu Fermanı'nında listelenen kentlerde bulunan bu depoların idaresi ise ^{LÚ}AGRIG'ler[191] tarafından yapılmaktaydı.

Mabetler ve sarayın işlettiği araziler, halk tarafından ekilip biçilmekte ve üretilen ürünler mabet veya saraya ait depolara teslim edilmekteydi. Bu süreçte önce kralın her şehirdeki mallarının liste halinde çıkarılması, araziler için gerekli olan tohumların tedarik edilmesi ile çalışanların yeme içme ihtiyaçlarının karşılanması, merkezî idarenin temsilcileri olan ^{LÚ}AGRIG'lerin görevleri arasındaydı.[192]

Bir ^{LÚ}AGRIG hem bulunduğu şehirdeki deponun hem de başkentteki başka bir deponun idaresinden sorumlu olabiliyordu.[193] Böyle bir durumda idareci konumda olan ^{LÚ}AGRIG'lere yardımcı personelin de var olması mümkün görünmektedir.

Bir kentin deposundan sorumlu olan bir ^{LÚ}AGRIG, görev alanı itibariyle başka bölgelere de müdahil olabiliyordu. Örneğin Kaštama şehrinin ^{LÚ}AGRIG'i Kaštama'da bulunan bir depodan Nerik bölgesindeki kraliyet arazisi için tohum sağlamaktadır.[194]

Kral, devletin en önemli gelir kaynağının toplandığı bu depoların idaresine güvenilir kimseleri atamaya özen göstermiş, ayrıca denetimlerini de sıkı tutmuş olmalıdır. Buna rağmen, kendinden önceki istikrarsız dönemde bazı kentlerde ^{LÚ}AGRIG'ler üzerinde merkezin kontrolü azalmış, bu görevliler kraliyetin aleyhine olacak uygulamalara gitmiş olmalılar ki, Kral Telipinu'nun bu duruma karşı bir takım tedbirler aldığı fermanında görülmektedir. Ferman'ın 39. parağrafında nizamsızlığa dair bu durum işlenmekte ve

[190] Metnin tercümesi için bkz. Sedat Alp, 2001, s.62,63.
[191] Esma Reyhan, Sümerce bir kelime olan AGIG'ın Akatçası'nın Abarraku; genellikle ''saray veya malikânede vekilharç, kâhya-idare memuru, idareci, ustabaşı'' olarak tercüme edildiğini bildirmektedir. Esma Reyhan, 2009, s.167, dn.39.
[192] Arif Ersoy, Esma Reyhan, 2001, s.124.
[193] Esma Reyhan, 2009, s.168, dn.46.
[194] Esma Reyhan, 2009, s.167, dn.44.

müeyyidesi belirtilmekte, 40. parağrafında ise gelecekte başa geçecek krallar bu konuda dikkatli olmaları hususunda uyarılarak yapılması gerekenler konusunda da öğütler verilmektedir:

"Sonra ekinleri artırdım.[.....] .. çiftçiler o tarlaları (ve) araziyi iş[te eksinler ve ürünleri mü]hürlesinler! O köylüler ha[sat? sonunda?] hile yap[ma]sınlar! (Eskiden) (ürün) miktarında 1 ya da 2 arşın (?) (boyunda ürünü) daima bağladılar (iç ettiler). Böylece devamlı olarak ülkenin kanını içtiler. Şimdi (artık bunu) yapmasınlar! Kim onu yaparsa, ona kötü (bir) ölüm [versinler] !"

"Gelecekte kim benden sonra kral olursa, ekinleri (ekin anbarlarını) onların adları ile mühürle! Artık yöneticiler senin mühür evini (mühürlü anbarını rahat) bırakırlar. Onlar sana şöyle diyecekler: ["…….se]n? Onu kendin için mühürleme! Daima [onların adları ile?] mühürle." İşte seni kaldıracakla[r…Seni?]…'ler yaşatmaya[caklar?] …..[195]

^{LÚ}AGRIG'lerin devletine karşı sadakat ve itaatini sağlamak için mevcut hukuki statülerinin düşürülmesi gibi bir yola başvurulduğu da görülmektedir. Tedbir amacıyla konulan bu hükümler, Hitit Kanunu'nun 35. ve 175. parağraflarında yer almaktadır:

§ 35.

(25) ták-ku SAL-an EL.LUM ^{LÚ}AGRIG *na-aš-ma* ^{LÚ}*SÎB pi[t-t]e-[nu-z]i*

(26) ku-u-ša-ta-aš-ši Ú.UL pid-da-a-iz-zi na-aš I[.NA M]U.3.[KAM GEM]*É?-aš?- ša-ri-eš-zi*

---

25. Eğer özgür bir kadını bir yönetici (2) ya da bir çoban k[açı]rır[sa]

[195] Sedat Alp, 2001, s.63.

26. <ve> onun için başlık ödemezse, o zaman o (=kadın) üçüncü [yıl]da [köl]e (3) olur.[196]

§ 175.

(17) ták-ku ^{LÚ}*SİB.UDU na-aš-ma* ^{LÚ}AGRIG *SAL-an EL.LI.TAM da-a-i*

(18) na-aş na-aš-šu MU.$_2$.KAM *na-aš-ma I.NA* MU.$_4$.KAM GEMÉ *-e-eš-zi*

(19) Ú DUMU^{MEŠ} *-ŠU iš-hu-na-a-an-zi iš-hu-uz-zi-ja-aš-ša*

(20) Ú.UL ku-iš-ki e-ip-zi

---

17. Eğer bir koyun çobanı ya da bir yönetici özgür bir kadını alırsa,

18. o zaman o <=kadın> (1) ya iki yıl (2) ya da dört yıl (3) <içinde> köle olur (4),

19. ve onun çocukları ……(5) ve kemerleri/kemerlere

20. kimse tutmasın (6).[197]

A.4) GAL (rabi) še'im: (Hububatlardan sorumlu kişilerin âmiri)

Bu unvan, ***še'um***[198] ‘‘arpa’’ veya ‘‘buğday’’ kelimelerinden yola çıkılarak oluşturulmuş bir memuriyet ve unvanı olmalıdır. Ve bu unvana sahip olan kişiler, saraya ait tarım arazilerinden üretilen ve alınması gereken aynî vergilerin toplanması, kayda geçirilmesi, idarecilere tahsis edilecek hububatın

[196] Fiorella İmparati, 1992, s.56-57.
[197] Fiorella İmparati, 1992, s.162-163.
[198] Hayri Ertem ŠE kelimesini ‘‘arpa, arpa tohumu, tohum, tane’’ olarak vermektedir. Ayrıntılar için bkz. Hayri Ertem, 1987, s. 4-7.; Buna karşılık İmparati ise Hitit Kanunu’nun 78, 83, 85 ve 126. parağraflarında geçen bu kelimeyi‘‘buğday’’ olarak tercüme etmiştir. Fiorella İmparati, 1992, s.86-91.; 134-137.

ayrılması ve diğer Anadolu şehirleri ile yapılan hububat sevkiyatı organizasyonunda, tahılların toplanması ve geri dağıtımı işinden sorumlu kişileri denetleyen âmir olmalıdır. GAL ‘‘baş’’ unvanına sahip olmasından yola çıkarak, saray hiyerarşisi içinde bir memuriyet olduğunu ve genellikle sarayda ikamet ettiğini tahmin edebiliriz.

A.5) GAL *(rabi) alahhinnim* (Değirmenci Başı, Tahıl ve Gümüş Ödemelerini Toplayan Memurların Âmiri):

Tarımsal faaliyetler ile ilgili unvanlardan birisi de GAL *(rabi) alahhinim'*dir. S.Bayram-S.Çeçen, *alahhinnum'*u değirmenci, vekilharç olarak vermekte, ayrıca bazı metinlerde de ‘‘tahıl ve para toplamaktan sorumlu kişi’’ olarak görüldüğünü belirtmektedir.[199]

*alahhinnum'*ların köle satış belgelerinde görünen unvanlar[200] arasında ifade edilmesi, bu memuriyetin tarımsal üretimde işgücü temini gibi bir görevinin de olabileceğini akla getirmektedir.

B) TAHSİSLE İLGİLİ KAVRAMLAR

B.1) É.NA$_4$ KIŠIB (Mühür Evi, Depo)

Devlete ait arazilerden elde edilen ürünler ile hür kişilere işletilmek üzere vergi karşılığında tahsis edilen tarım arazilerinden toplanan aynî vergiler, Telipinu Fermanı’nın 37. Ve 38. parağraflarında isimleri teker teker sayılan 94 tane kentte bulunan ve É.NA$_4$ KIŠIB adı verilen bu depolarda muhafaza edilirdi. [201] Bu depolarda toplanan tahıllar, hem tarımsal faaliyetlerin devamı için halka tohum olarak dağıtılıyor, hem de savaş ve kıtlık zamanlarında halka geri dağıtmak için kullanılıyordu. Depolardaki

[199] S.Bayram-S.Çeçen, 1996, s.584.
[200] S.Bayram-S.Çeçen, 1996, s.583-586.
[201] Esma Reyhan, 2009, s.168., dn., 51.

tahılların toplanması ve geri dağıtımıyla ilgili işlerin idaresinin başında ise ^{LÚ}AGRIG denilen yöneticiler vardı.[202]

Sistemle ilgili kavramlar arasında, *ilki / ilku*, ^{GIŠ}*TUKUL / ^{GIŠ}KU, šahhan* ve *luzzi* kavramları da vardır ki, biz bu kavramları ikinci bölümde ayrıntılı olarak verdiğimizden dolayı, tekrara düşmemek için bu bölümde sadece kısa tanımlarını vermekle yetineceğiz.

B.2) *ilki / ilku:* Yüksek bir makam tarafından genellikle asillere ve yüksek rütbeli memurlara tahsis edilen arazi, ve bu kimselerin aldığı araziye karşılık makama sunacağı hizmete verilen isimdir. Bu türden arazileri işletenlere ^{LÚ}*ilki / ^{LÚ}ilku* "arazi sahibi" denir.

B.3) ^{GIŠ}*TUKUL / ^{GIŠ}KU:* Yerel otoriteler tarafından, arazi tahsisi alma hakkı olan sıradan halka tahsis edilen arazi, ve bu kimselerin aldıkları araziye karşılık, araziyi aldığı makama sunacağı hizmete verilen isimdir. Bu türden arazileri işletenlere $^{LÚ\ GIŠ}$*TUKUL / $^{LÚ\ GIŠ}$KU* "tarım topraklarını işleyen köylüler" denir.

B.4) *Šahhan ve Luzzi:* Devlete ait tarım arazilerini belli bedeller karşılığında işleten arazi sahiplerinin, işlettikleri arazilere karşılık kira bedeli olarak ödedikleri vergilerdir.

Šahhan, sahip olunan araziye karşılık aynî olarak (üretilen ürünün bir kısmını vermek şeklinde) ödenen vergi/kira bedelidir.

Luzzi, yolların, köprülerin, askeri tesislerin bakımı; resmi kurumların ve tapınakların inşa ve tamiri gibi kamu menfaatine yönelik çalışma mükellefiyeti ve/veya angarya hizmetlerdir.

[202] Esma Reyhan, 2009, s.168.

SONUÇ

Hititler, Eskiçağ Anadolu tarihini altı yüz yıl gibi azımsanmayacak bir süre biçimlendirmiş, M.Ö. 2. Binyıl Anadolusu'nda Hititler Dönemi yaşanmıştır. Hititler'in böyle uzunca bir dönem Anadolu gibi yerleşime uygun bir coğrafyaya hakim olmaları, hiç kuşkusuz bir devletin ayakta kalabilmek ve ilerleyebilmek için yapması gereken siyasî, ekonomik, askerî ve sosyal kurumlarını, çağlarının gereklerine göre oluşturup, zamana ve şartlara uygun olarak lüzum halinde gerekli reformları yapmış olmalarındandır.

Devletleri ayakta tutan siyasi ve askeri kurumlar düzenli ve uyumlu olmalıdır. Bu durum ise, ancak iyi idare edilen, dönemi itibariyle işlevsel bir ekonomik sistemle desteklendiği müddetçe sağlıklı bir şekilde devam edebilir.

İşte bu gerçeklerden hareketle, çalışmamızda vermeye çalıştığımız Hititlerin ekonomik sistemlerinin başarılı olmasında, Hitit kralları, ilk kuruluşundan itibaren uyguladıkları merkeziyetçi idarî yapısı ile zamanının ve coğrafi şartların kaçınılmaz sonucu ve temel ekonomik faaliyeti olan tarımsal üretimi birleştirerek oluşturdukları ekonomik sistem oluşturmuşlardır. Bu sisteme göre, tarıma elverişli bütün devlet arazileri, mülkiyeti devlette kalmak şartıyla ve belli vergiler karşılığında işletmelere ayrılıp, yine devletin belirlediği kurallarla işletilmek üzere dağıtılmıştır.

Hititler, ziraate konu olan bu topraklarda tarımın başıbozuk bir hal almaması için gerekli bütün tedbirleri almışlardır. Şöyle ki, Hitit toplumsal hayatını düzenleyen Hitit Kanunu maddelerinin büyük bir kısmı tarımsal faaliyetlerin düzenlenmesi ve ziraatin korunmasına yönelik cürümlerle ilgilidir. Tarım işletmeleri, belirlenen kurallar çerçevesinde, idareciler vasıtasıyla sürekli kontrol altında tutulmakta, gerektiğinde, teşvikler verme veya cezalandırma gibi birçok yöntem ile ekonomik faaliyetlerin devamı sağlanmaktadır. Öyle ki Hititler'de çok nadir hallerde verilen ölüm cezasının tarımı zarara uğratanlara verilmesi, devletin bu konudaki ciddiyetini

göstermektedir. Çünkü oluşabilecek aksaklıklardan dolayı verimin düşmesi, ekonomik gerilemeye ve toplumsal huzursuzluğa yol açardı.

Bunun yanında krallar, bütün tarım topraklarını tanrılar adına işlettiğini söyleyerek ve zaman zaman yapılan dinsel törenlerle halk üzerinde dinî bir baskı kurup halkın zihninde ideoloji haline getirilen bu türden tasavvurlarla, hem siyaseten hem de ekonomik faaliyetlerde halkın sadakati sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır.

Hitit devlet sisteminde bütün Hitit topraklarının gerçek sahibi olarak büyük kralın, arazi ve mülklerin saygın kişilere, dini kurumlara, çeşitli guruplara ve şahıslara verilmek üzere ayrım ve dağılımına karar verme hak ve yetkisine sahip olduğu bu anlayış ile, yine Hitit idare sistemindeki merkeze sıkı sıkıya bağlı devletçiklerle vasallık esasına göre oluşturulan feodal idare sistemiyle de paralellik gösteren bir iktisadi sistemdir.

Hititlerde insanların statülerinin belirlenmesinde dahi ekonomideki rolleri etkili olmaktadır. Eskiçağ dünyasında sıklıkla görülen *"hür"* ve *"kölelik"* statülerinin oluşumlarının aksine, söz konusu diğer toplumlardaki gibi siyasi ve sosyal haklarının olup olmaması ve buna bağlı olarak alınıp satılır durumlarına göre değil, mutlak monarşinin hüküm sürdüğü Hitit Devleti'nde, kölelik müessesesinin aktif olarak varlığına dair kanıtlar olmasa da, "hürler" olarak adlandırılan sosyal tabaka, "toprak üzerindeki kullanım hakları" doğrultusunda, bir başka deyişle ekonomik hayatta aktif olarak yer alıp almadıklarına bağlı olarak ortaya çıkan ve kendi içinde farklılık gösteren insanlardan oluşmaktadır. Bu insanlar topraklarını ve görevini doğrudan saraydan alan *ilki* adamları ile işletecekleri tarım arazilerini yerel otoritelerden alan ^{GIŠ}*TUKUL* adamlarıdır. Her iki arazi sahibi de işlettikleri tarım arazilerine karşılık devlete *Šahhan* ve *Luzzi* vergilerini ödedikleri halde, üst düzey devlet görevlileri ve asillerden oluşan *ilki* adamlarının gelirleri ^{GIŠ}*TUKUL* adamlarının gelirlerinden fazladır ki bu durum, krallığın, merkeze sadakat göstermesi gereken kimselere vermiş olduğu bir ayrıcalık olmalıdır.

Hitit toprak sisteminde işgücü olarak çok önemli bir yere sahip olan NAM.RA'lar, askeri ve siyasi açılardan da ayrı bir öneme sahiptir. Savaş olağan bir devlet olan Hititler hemen her yıl ilkbahar aylarından itibaren sefere çıkmaktadırlar. Bu askeri seferler neticesinde mağlup olan devletlerdeki çoğunlukla eli iş tutan erkekler toplanarak Hitit ülkesine getirilmektedir. Böylece hem ülke içindeki tarımsal işletmelerdeki işgücü ihtiyacı giderilerek tarımsal faaliyetlerin devamı sağlanmakta ve böylece yerli Hitit halkının sefere çıkmalarına imkan verilmekte, hem de düşman memleketlerinin kullanılabilir insan kaynaklarına verilen zararla, ilgili devlet veya krallığın bir daha kendilerini toparlamalarını zorlaştırmaktadır ki bu durum, Hitit kralların işlerini oldukça kolaylaştıran bir durumdur.

Sonuç olarak şunu da belirtmeliyiz ki, Anadolu'da sanayi toplumuna geçmeden evvelki tarım toplumlarından, (Bizans, Selçuklu, Osmanlı gibi) merkeziyetçi güçlü bir siyasî yapısı olan hemen her devlet, kısmî farkları olmakla birlikte Hititlerin kullandığı bu sistemi uygulamıştır. Bu yönüyle Hitit toprak sistemi, sonraki dönemlerde kullanılan toprak sistemlerinin bir prototipidir denilebilir.

KAYNAKÇA

AKŞİT, İlhan, **Hititler**, Sandoz Yayınları, 1981.

AKURGAL, Ekrem (b), **Türkiye'nin Kültür Sorunları ve Anadolu Uygarlıklarının Dünya Tarihindeki Önemi**, Bilgi Yayınları, Ankara-1998

AKURGAL, Ekrem, (a), **Anadolu Kültür Tarihi**, Tübitak Yayınları, Ankara-1998

AKURGAL, Ekrem, **Anadolu Uygarlıkları**, İstanbul-1993

ALP, Sedat, '' Hitit Kralı IV. (?) Tuthaliya'nın Askeri Fermanı'', *Belleten* C. XI, S.43, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara- 1947, ss., 383-402.

ALP, Sedat, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Kaneş Neşa'da Hititlerin varlığı ve Yoğunluğu (Bilimsel Bir Oluşum Öyküsü)'' 1997 ss.1-17

ALP, Sedat, "Hitit Devleti'nin İç Bünyesi" IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara - 1953, ss.38-45.

ALP, Sedat, "Hititler'de Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı", *Belleten*,C. XIII, S.50, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-1949, ss.245-270.

ALP, Sedat, **Hitit Çağında Anadolu *Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar***, Tübitak Yayınları, Ankara- 2001

ATAKUM, Çiğdem, TANYERİ ERDEMİR, Tuğba, ERDEM, Deniz, v.d. (Ed: KOÇ, İlker), **Hititler**, O.D.T.Ü. Yayınları, Ankara -2006

ATEŞ, Toktamış, **Siyasal Tarih**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul- 2004

AVCI, Orhan, ÇINAR, Hüseyin, ÖZ, Mehmet, v.d., (Editör: TURAN, Ahmet Nezihi), **Selçuklular'dan Bugüne Tarih El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara- 2004

BARKAN,Ömer Lütfi, ‘‘Tımar’’ maddesi, İslam Ansiklopedisi, ss., 286-288.

BAYRAM, S.-ÇEÇEN,S., ‘‘Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi’’, *Belleten*, C:LX, S:229, ss.579-604, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-1996

BELDİCEANU, Nicoara, **Osmanlı Devleti'nde Tımar,** Teori Yayınları, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay Ankara-1985

BRYCE, Trover, **Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum**, Dost Kitabevi Yayınları, Çev. Müfit Günay, Ankara -2002

CERAM,C.W., **Tanrıların Vatanı Anadolu**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul -1979

CİN, Halil, AKYILMAZ, S. Gül, **Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni,** Çağ Üniversitesi Yayınları, Adana-2000

DE MARTİNO, Stefano, **Hititler**, Dost Kitabevi Yayınları, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Ankara -2006

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,** Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara-1993

DİNÇOL, Mehmet Ali, ‘‘Hititler’’, Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I. Görsel Yayınları, Ankara-1982, ss.18-120

DOĞAN, Erdal, “Yabancılaşmaya Karşı Hitit Hukuku”, VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Cilt I., Çorum -2008, ss.215-226.

EĞİLMEZ, Mahfi, **Anitta'nın Laneti**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul-2006

EĞİLMEZ, Mahfi, **Hitit Ekonomisi**, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul-2005

ERKUT, Sedat, ‘‘Hititçe’deki GIS TUKUL Hakkında’’, X. Türk Tarih Kongresi’nden ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-1990

ERSOY,Arif, REYHAN, Esma, ‘‘Hitit Devleti’nin Siyasi Gücü ile Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler’’, IV. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Ankara-2001, ss., 115-133.

ERTEM, Hayri**, Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolusu’nun Florası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara -1987.

ERTEM, Hayri, VII. Türk Tarih Kurumu Kongresi, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara -1970.

GALANTİ, Avram, **Asur Kanunu**, Bankalar Matbaası Yayınları, İstanbul -1933

GALANTİ, Avram, **Hitit Kanunu**, Bankalar Matbaası Yayınları, İstanbul -1931

GURNEY,Oliver Robert, **Hititler**, Dost Kitabevi Yayınları, Çev. Pınar Arpaçay, Ankara – 2001

GÜNBATTI, Cahit, ‘‘Asur Ticaret Kolonileri Çağına Bir Bakış’’, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri-2003, ss.257-260

GÜNBATTI, Cahit, ‘‘Eski Babil Devrinde Tımar ve Devlet Arazisinin Tahsisi Hakkında Bazı Görüşler’’, *Belleten*, C:LV, S:212, ss.1-12, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-1991

İMPARATİ, Fiorella, **Hitit Yasaları**, İtalyan Kültür Heyeti Yayınları, Ankara -1992

İPLİKÇİOĞLU, Bülent, **Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları**, Bilim Teknik Yayınları, İstanbul-1994

KILIÇ, Yusuf, ‘‘Hitit Öncesi ve Hitit Dönemi Anadolu’da Veraset Sistemi’’, V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum -2002, ss.516-518.

KINAL, Füruzan, **Eski Anadolu Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara -1962

KRAMER, Samuel Noah, **Sümerler (Tarihleri, Kültürleri ve karakterleri),** Kabalcı Yayınları, Çev.: Özcan Buse, İstanbul-2002

KRAMER, Samuel Noah, **Tarih Sümer’de Başlar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Çev.: Muazzez İlmiye Çığ, Ankara-1998

MACQUEEN, J.G., **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu**, Arkadaş Yayınları, Çev. Esra Davutoğlu, Ankara- 2001.

MEMİŞ,Ekrem, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Öz Eğitim Yayınları, Konya-1995.

NİCOL, Donald M., **Bizans’ın Son Yılları (1261-1453),** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev.: Bilge Umar, İstanbul-1999

ÖZCAN, Koray, KARAUĞUZ, Güngör, “Hitit Çağı Toprak-İnsan İlişkileri”, VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Cilt II., Çorum -2008, ss.579-590.

ÖZÇELİK, Nazmi, **İlk Çağ Tarihi ve Uygarlıkları,** Nobel Yayınları, Ankara-2002

REYHAN, Esma (a), ‘‘Ana Hatlarıyla Hitit İdari Sistemi’’, Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildirileri, Ankara -1998, ss.189-211.

REYHAN, Esma (b), “Hititlerde Toprak Tahsisi”, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Ankara -1998, ss.481-489.

REYHAN, Esma, ‘‘Bir Hitit Metni: Asker Yemini’’, Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Ordular –Oluşum,Teşkilat ve İşlev-, Ed:Feridun M. Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul-2008

REYHAN, Esma, ‘‘Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım’’, Gazi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, Ankara 2009, ss.157-174.

SCHACHNER, Andreas, “M.Ö. 16. Yüzyıl: Hitit Anadolusu’nda Bir Dönüm Noktası”, VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Cilt II., Çorum-2008, ss., 661-677.

SEEHER, Ayşe Baykal**, Boğazköy’den Karatepe’ye, Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi**, Yapı Kredi Yay., İst. 2001, ss.14-17.

SEEHER, Jürgen, ‘’Unutulmuş Bir Kültür Yeniden Canlanıyor, 1950’ye kadar Hitit Araştırmaları.

SEEHER, Jürgen, **Boğazköy’den Karatepe’ye, Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul - 2001, ss.38-43.

SEVİN, Veli, **Anadolu Arkeolojisi**, Der Yayınları, İstanbul- 1999

SEVİNÇ, Fatma, ‘‘Hititler’in Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal

Sistem’’, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, Mayıs 2008, Sayı 17. ss. 11-32.

TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul -1999

ÜNAL, Ahmet, **‘‘**M.Ö. II. Binyıl Anadolusu’nda Doğal Afetler’’, *Belleten* 163 (1977) ss.477 vd.

ÜNAL, Ahmet, **Anadolu’nun En Eski Yemekleri *Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Mutfak Kültürü*,** Homer Yayınları, İstanbul- 2007

ÜNAL, Ahmet, **Hititler Devrinde Anadolu I.,** Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul- 2002

ÜNAL, Ahmet, **Hititler Devrinde Anadolu III**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul- 2005

ÜNAL, Ahmet, **Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları**, Etibank Yayınları, İstanbul-1999

YAKAR, Jak, **Anadolu'nun Etnoarkeolojisi *Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı***, Homer Yayınları, Çev: Selen Hırçın Riegel, İstanbul- 2007

KLENGEL, Horst, **Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü**, Telos Yayınları, Çev.: Nesrin Oral, İstanbul-2001

DİZİN

ŞAHIS ADLARI:

Abba: 40

Alziyamuwa: 72,73

Ammaškuwanni: 56

Andamali: 73

Anitta: 7,17,86

Anitti: 39

Armandalla: 56

Arnuwanda: 61

Aşmunikal: 61

Azzia: 39

^{D}GE$_{6}$-wiya: 40

Dudu: 40

Gathaili: 55

Hannikuili: 67

Hantapi: 38,39

Hantawiya: 39

Hantili: 46,67

Hartuvanduli: 39

Haššuili: 67,68

Haşammili: 55

Hattuşili: 63,73

I D XXX-SUM: 44,45

Işkunaššu: 67

Kannazu: 56

Kantuzili: 73

Kaššu: 11

Kikkilu: 55

Kuwatalla: 38

Maliyaziti: 55

Mamma: 40

Muršili: 9,42

Muwatalli: 72

Niwa: 40

Palluwa: 72,73

Papparzina: 23

Paš: 56

Paššada:56

Penizzu: 40

Pikkuka: 69

Puduhepa: 39,40

Pulli: 11

Purilla: 55

Šarpa: 67

Şauşgatti: 40

Şuppiluliuma: 38,61

Telipinu: 7,8,9,58,59,75,76,79

Tešmara: 40

Tiwatapara: 39

Tuin: 40

Tuthaliya: 9,61,71,84

Uratarhunda: 63

Ura-Tarhunta: 73

Ušalla: 24

Yarraziti: 40,55

Zardumma: 56

Zu-Bala: 72

Zui[..]: 40

Zuwa: 55

YER ADLARI:

Anziliya: 55

Arinna: 69,70

Arzawa: 42

Aštata: 72,73

Auriya: 23

Ceman D: 45

Daharil: 43

Dahašara: 55

Emar: 27

Emar-Meskene; 72

Gašdumiša: 56

Gašipura: 11

Gawattaru: 55

Hanagga: 55

Hanhana(?): 43

Hantişizzuva: 55

Hanzusra: 39

Haštera: 23

Hatiša: 23

Hatra: 61,62,70,71

Hattuša: 22,57,58

Hemuwa: 62,71

Innarauwa: 43

İşmirika: 48

İyaupapa: 45

Kaniş: 7

Kapaduwa: 56

Kappušiya: 56

Kaštama: 76

Kipitta: 43

Kummanni: 39

Kuššara: 7,16

Manda: 61,62,70,71

Maşat Höyük: 55

Meskene: 27

Mura: 55

Nerik: 69,70,76

Parkalla: 39

Piddaniya: 43

Pihanaya: 43

Pimpira: 55

Šariya: 55

Šarmanzana: 43

Suriye: 10,26,72

Şala: 61,70

Şanta (Marduk): 55

Tamalkiya: 61,70

Tapigga (Maşat-höyük): 56

Tarhundaššu: 55

Tarhuntašša: 72

Tashinija: 62,71

Tenizida: 43

Tiliura: 45,46,47

Tummana: 43

Uhhiwa: 67

Ušhaniya: 43

Zalpa: 61,62,70,71

Zalputta: 45

Ziplanta: 69,70

Ziqqašta: 55

TANRI ADLARI

Lelwani: 39,40

Pirwa: 43

KAVRAM ADLARI:

ABUBITUM: 73

Abarraku: 59

AGRIG: 59,75,76,77,78,80,102,103

Alahhinnim:79

Arawanni: 25

Arnuwala: 40,41

awariyaş işha: 74

Bél madgalti: 74,75

BUBUTU: 73

É.NA_4 KIŠIB: 59,79,101

Emphyteosis: 3

EN KUR_{TI}*: 75*

GAL *(rabi) še'im:78*

GAL DUB.SAR.GIŠ: 68

GAL NA.KAD: 68

GAL UKU.UŠ: 68

^{GIŠ}*KU:* 21,24,25,26,27,28,29,31,32,33,34,52,53,54,71,80

^{GIŠ}*TUKUL:* 21,24,25,26,27,30,31,32,33,35,54,80,82,101,103

İlkum: 1,24,25,26,101,103

İkta: 3

KARNEŠŠA: 73

Labarna: 7,16

Latifundium: 47

^{LÚ}*ellum /* ^{Mi}*ellétum:25*

LÚ ^{MEŠ} *URU*-ri: 29

^{LÚ}AGRIG: 63,80,81,82,84,105

^{LÚ}MAŞKIM.URU$_{KI}$ *:* 79

*Luzzi:*21,33,34,43,52,55,56,57,61,62,63,64,65,66,69,70,71,72,74,75,80,82, 100,102

NAM.RA:21,28,30,33,40,41,42,43,44,45,46,47,48,49,50,51,52,53,54,55,75,82,85, 101,103

PA: 36,37

Pankuš: 9

parn-, pir: 35

Pronia: 3

ruba'um rabium: 7

ŠÀ.KAL: 73

Šahhan: 21,26,28,29,30,43,52,54,56,57,61,62,70,71,72,73,75,80,82,100,102

še'um: 78

tabarna: 7,67

Tawananna: 40

Timarion: 3

utneiaš išhaš: 75

vasal: 8,17,26,49,58,82,100

KAVİM ADLARI:

Asur: 1,2,41,84,86,87

Babil: 1,2,41,87,90

Hatti: 16,17,18,39,50,67

Hitit:1,2,3,4,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16,17,19,20,21,22,23,24,25,26,31,33,34,35,37,40,41,42,43,44,47,48,50,52,54,55,56,57,59,60,63,64,67,68,72,75,77,81,82,83,84,85,86,87,88,89,100,101

Hititler:1,2,3,4,6,7,8,10,14,16,19,20,23,24,41,43,44,47,56,57,64,75,81,82,83,84,85,86,87,88,89,100

ÖZET

KUMAŞ, Arif. Eskiçağ Anadolusu'nda Toprak Tahsisi (Hititler Dönemi), Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

M.Ö. 2. Binde Anadolu'ya dışarıdan gelen Hititler, Anadolu'nun ilk merkezi devletini kurmuşlar, ve bu merkezî siyasî yapının devamı için de ekonomik ve askerî kurumlarını bu yapıya göre düzenlemişlerdir.

Hititler, Anadolu'da kurdukları egemenliği büyük ölçüde, Hitit ekonomisinin asıl kaynağını oluşturan, tarıma dayandırmışlardır.

Hitit anlayışına göre ülkenin bütün toprakları tanrılara aittir. Ancak tanrılar, toprakların tasarrufu konusunda kendilerine vekil olarak Hitit krallarını tayin etmişler, Hitit kralları ise ülke arazisinin büyük bir kısmını, mülkiyeti kendisinde kalmak şartıyla bazı vergiler karşılığında *"hür"* kişilere, işletmek üzere tımar usulüyle dağıtmışlardır.

Hitit toprak tahsisinde kişilere tahsis edilen bu arazilerde, tahsis edilen toprak ve tahsisatın yapıldığı kişiler ile ilgili iki kavram karşımıza çıkmaktadır. Bunlar *ilkum* ve ^{GIŠ}*TUKUL* kavramlarıdır. Her iki kavram da alınan araziye karşılık ödenecek bedelleri ifade etmektedir. Ancak, arazi sahiplerinden ^{LÚ}*ilkum,* unvan ve arazisini doğrudan saraydan; $^{LÚ\ GIŠ}$*TUKUL* ise yine sarayın kontrolündeki yerel otoritelerden almaktadır. Her iki arazi sahibi de işletilen araziye karşılık üretilen ürünlerin bir kısmını aynî olarak ödedikleri *šahhan* ile, yolların, şehir surlarının, köprülerin ve askeri tesislerin bakımı, resmi kurumların ve tapınakların inşa ve tamiri…vs. gibi kamu menfaatine yönelik çalışma mükellefiyeti olan *Luzzi* vergilerini ödemektedirler. *Šahhan* vergileri -ve bağlı vasal devletlerden gelen vergiler-, ise ^{LÚ}AGRIG denilen yöneticilerin idaresindeki É.NA$_4$ KIŠIB adı verilen depolarda muhafaza edilmekte, buradan da sitemin gerektirdiği şekilde geri dağıtımı yapılmaktadır.

Hitit toprak tahsisinde toprakların doğrudan üretime katılmasını sağlayan, Hitit tarım ekonomisinin en küçük birimi çekirdek aileden oluşan *‘‘çiftlikler’’ ’*dir. Ortalama 7-8 kişiden oluşan bu işletmeler arasında sistem gereği hiyerarşik bir yapı vardır. *Çiftlikler*, işgücü ihtiyaçlarını kendileri karşılamakla birlikte, başarılı askerî seferlerde getirilen ve tarımsal işletmelerde karın tokluğuna çalıştırılmak üzere dağıtılan NAM.RA’ları da (sivil tutsaklar) işgücü olarak kullanmışlardır. Çoğunlukla eli iş tutan erkeklerden seçilerek getirilen NAM.RA’lar kral tarafından işçi olarak tarım işletmelerine ya da tapınaklara tahsis edilmişler hiç kimsenin mülkiyetine verilmemiş kralın kontrolü altında tutulmuşlardır.

Anahter Kelimeler:

1. Hitit
2. Anadolu
3. Tarım
4. Toprak tahsisi
5. Arazi vergisi

ABSTRACT

KUMAŞ, Arif. The land assignment in old age Anatolia (the Period of the Hittite), Master Thesis, Ankara, 2012.

In 2000th (A.C.), the Hittite came to Anatolia and they established the Anatolian first central state. Then, for the maintenance of this political structure, they arranged the economical and the military institutions according to this structure.

The Hittite's sovereignty that they established in Anatolia mostly based on agriculture that constitutes main source of the Hittite's economy.

According to Hittite's belief the states whole lands belong to God. However, gods appointed the kings as their representative in the possession of the lands. The kings appointed *"free"* people to their most of the lands in the condition that they operate the land and they give tax.

In land assignment of Hittite, two concepts appear us about the assigned land and the people. These are *ilkum* and ^{GIŠ}TUKUL concepts. Both concepts represent the price about assigned lands. However, ^{LÚ}*ilkum*, one of the owners of land, has his title and his land directly from the palace and $^{LÚ\ GIŠ}$*TUKUL* has his title and the land from the authorities under palace control. Both the land owners pay taxes operation money as opposed to being given in money as "*šahhan*". As *Luzzi*, the land owners pay taxes by making roads, maintenance of bridges, military institutions, official institutions and temples. *Šahhan* taxes , and the taxes from vassal states, are held in the storeroom, which is called as É.NA_4 KIŠIB, under the control of the administrator of the palace, ^{LÚ} AGRIG, and when necessary it is distributed from this storeroom.

In land assignment of Hittite, it is the "*farms*", the smallest part of Hittite agriculture economy, that makes the farms take part in production. In

this operating, average 7-8 people, there is a hierarchical frame. The farms not only meet their needs but also they used the NAM.RAs (civil captives) that are brought after successful military expeditions and distributed to work in farms just for work. Mostly chosen from the healthy men the NAM.RAs assigned as farm works to agriculture operators or the temples and they weren't given under control of any one and they were held under control of the king.

Key Words:

1. Hittite
2. Anatolia
3. Agriculture
4. Land assignment
5. Land tax